

Rozdział V. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na suraskim grodzisku w 1936 r.

Hanna Olczak, Natalia Paczobut, Natalia Kiziukiewicz

V.1. Charakterystyka odkrytych struktur

Latem 1936 r. na suraskim grodzisku prowadzone były zakrojone na szeroką skalę badania wykopaliskowe. Początkowo kierował nimi dyrektor Państwowego Muzeum w Grodnie Józef Jodkowski, który jednak po pewnym czasie nadzór nad pracami przekazał Aleksandrowi Stafińskiemu, nauczycielowi miejscowej szkoły (por. rozdz. III). Informacje o przebiegu i wynikach wykopalisk pochodzą głównie z kilku szkiców wysłanych przez Stafińskiego do muzeum grodzieńskiego i Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej cyt.: PMA), a także z jego listów do Józefa Jodkowskiego i Konserwatora Zabytków i Sztuki na Okręg Warszawsko-Białostocki¹. Na podstawie tej korespondencji można przypuszczać, że wykonana została również profesjonalna dokumentacja z badań, jednak jej powojenne losy nie są znane.

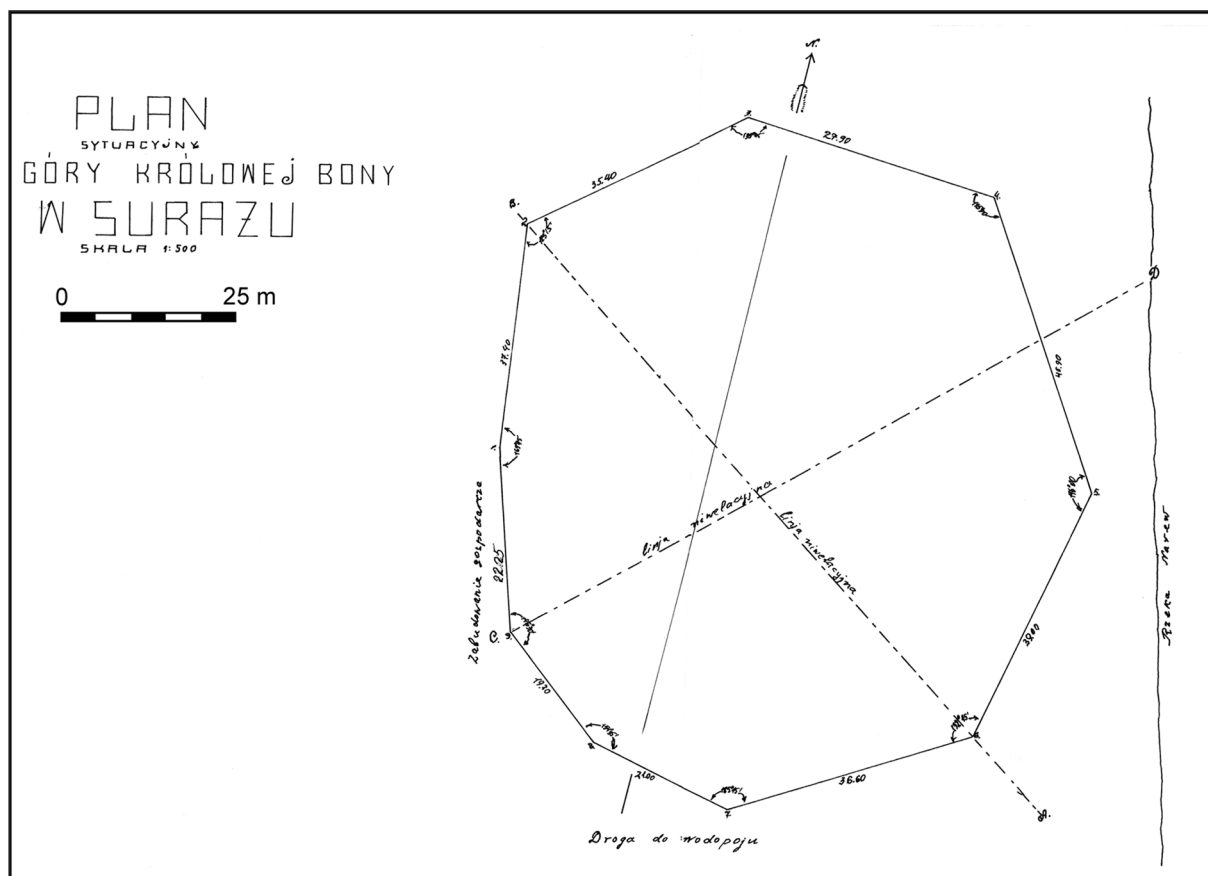
Podczas prac wykopaliskowych wytyczono 11 wykopów, w tym dwa długie rowy, które przecięły grodzisko w przybliżeniu po liniach wschód – zachód i północ – południe (por. rozdz. III, ryc. III.1; III.2). Rozpoznano obszar o powierzchni ok. 3 arów, zaś miąższość odkrytych nawarstwień kulturowych sięgała ok. 5 m.

Wielu problemów nastrocza obecnie ustalenie lokalizacji i wielkości poszczególnych wykopów. Prawdopodobnie jeszcze przed rozpoczęciem badań wykonano pomiary wysokościowe oraz dwa przekroje grodziska po liniach A–B i C–D, które zostały zaznaczone na planie sytuacyjnym w skali 1:500 (ryc. V.1; V.2). W liście wysłanym przez Aleksandra Stafińskiego do Konserwatora Zabytków i Sztuki na Okręg Warszawsko-Białostocki znajduje się informacja, że grodzisko „było odkrywane wzdłuż linii pomiarowych” (Stafiński 1936i). Sugeruje to, że przynajmniej główne wykopy zorientowane były według linii przekrojów. Niestety na wspomnianym szkicu brak stałych punktów terenowych, a ponadto – jak można wnioskować z zarysu linii brzegowej Narwi i kształtu grodziska – nieprawidłowo zaznaczono na nim kierunek północy.

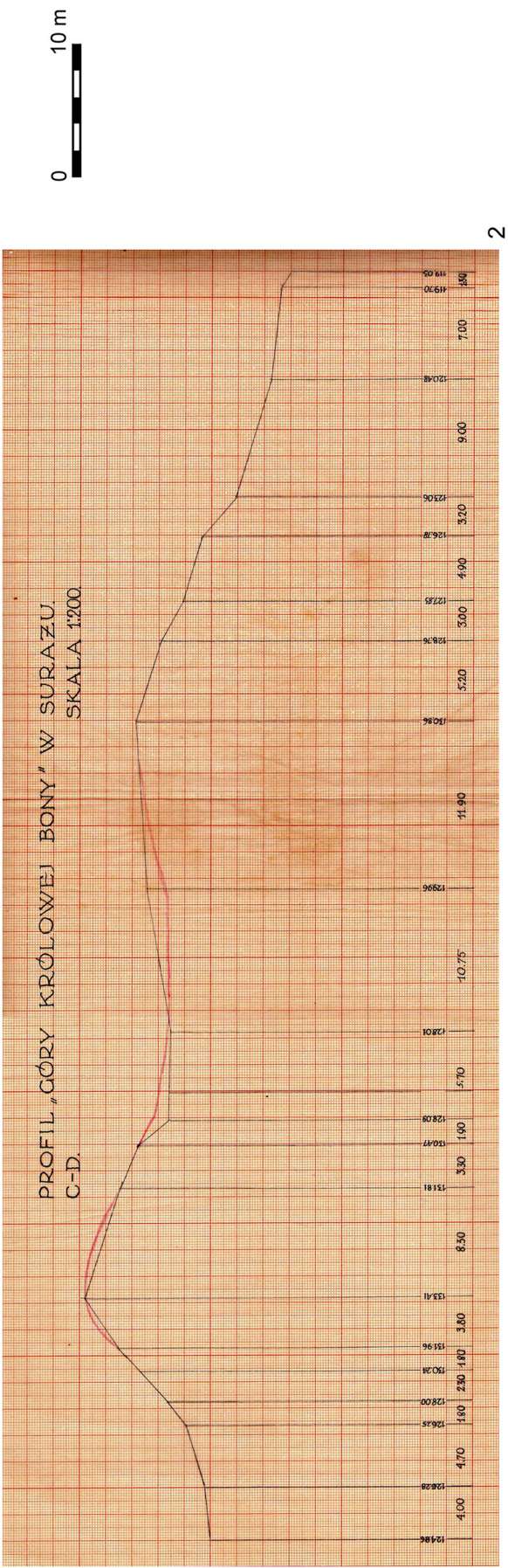
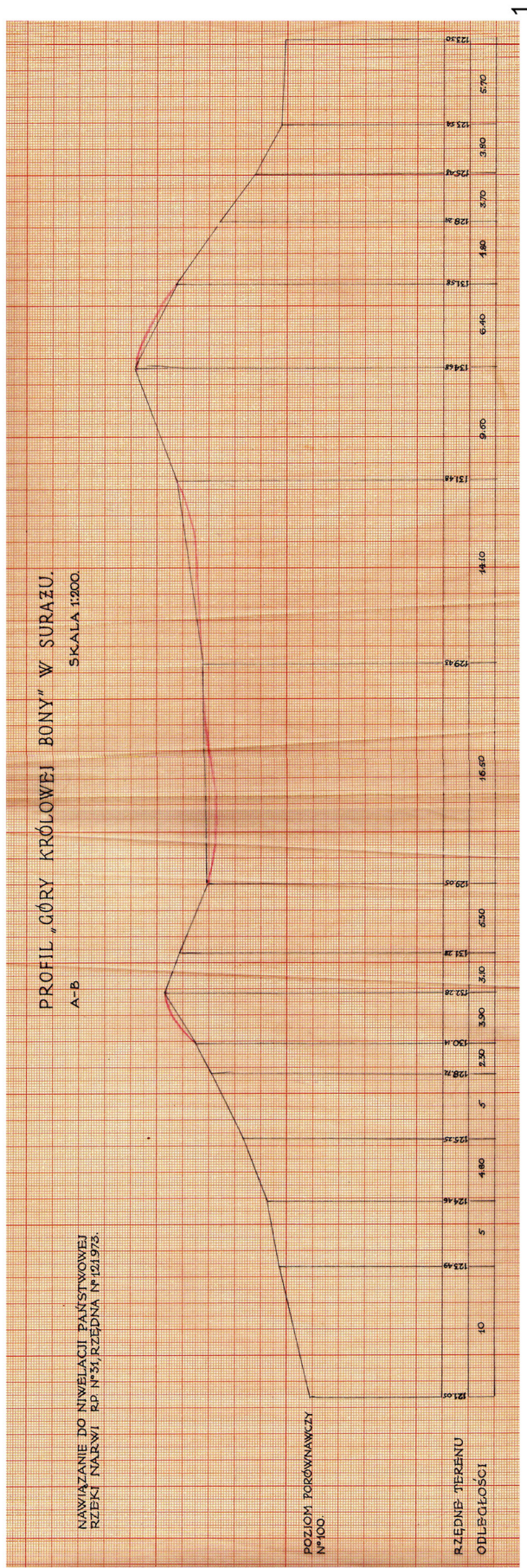
Drugi dokument, bardziej pomocny w określeniu miejsc usytuowania wykopów, to wykonany prawdopodobnie na początku badań plan (ryc. V.3: 1), na którym uwzględniono sondże I–V, VII i IX (numeracja według szkicu Stafińskiego z 1938 r., ryc. V.4). Zaznaczone na nim szczegóły, takie jak państwowy punkt triangulacyjny, fragment zarysu wieży cylindrycznej i uproszczony zarys granic grodziska umożliwiły jego skorelowanie z wykonanym w latach 1920–1921 planem geodezyjnym Suraża i współczesnym planem warstwicowym (por. rozdz. III, ryc. III.1). Na tej podstawie ustalono, że rysunek wykonany został w skali 1:500, zaś przecinające grodzisko rowy I, II i III zorientowane były mniej więcej według głów-

¹ Dokumenty dotyczące badań przechowywane są w Państwowym Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Grodnie (dalej cyt.: GDGAM), Archiwum Państwowym w Białymstoku i PMA.

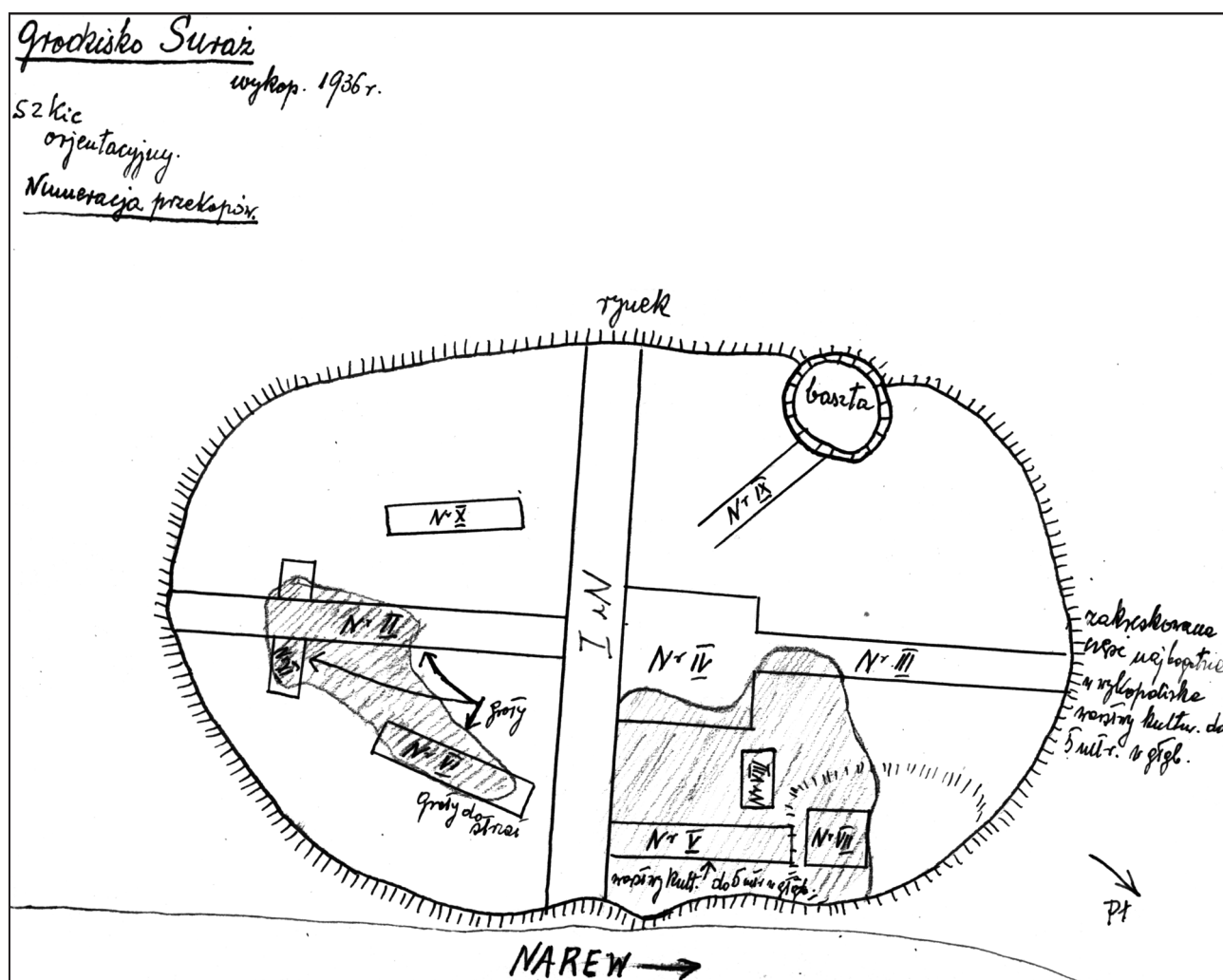
nych kierunków geograficznych. Niewielkie rozbieżności, wynikające zapewne z niedokładności pomiarów, skorygowano opierając się na widocznym w nasypie wału zagłębieniu powyżej (por. rozdz. I, ryc. I.21), a także na zarysach wykopów I, II i III, dobrze czytelnych na zdjęciach fotogrametrycznych (por. rozdz. IV, ryc. IV.3). Ponieważ wzmiankowany plan (ryc. V.3: 1) obrazuje sytuację z początkowego etapu badań, to nie uwzględniono na nim wykopów VI, VIII, X i XI, wyznaczonych przez Aleksandra Stafińskiego w późniejszym okresie. Ich lokalizację i wymiary można było zatem określić tylko w przybliżeniu (por. rozdz. III, ryc. III.1). Jedynych informacji na ten temat dostarczają rysunki Stafińskiego zamieszczone w listach do Józefa Jodkowskiego z 8 lipca i 20 sierpnia 1936 r. (ryc. V.3: 2, 3; por. Stafiński 1936a; Stafiński 1936e), a także szkic, który w 1938 r. przesłał on Romanowi Jakimowiczowi, dyrektorowi PMA w Warszawie (ryc. V.4). Niestety wykonane one zostały bez użycia skali, a poza tym różnią się w szczegółach. Nieścisłości dotyczą m.in. numeracji wykopów, co wynika prawdopodobnie z tego, że na szkicu przesłanym do Grodna 20 sierpnia 1936 r. Stafiński ponumerował jedynie nowe sondáže, używając cyfr od I do III (ryc. V.3: 3). Różnice widoczne są jednak także w rozmieszczeniu i kształcie wykopów. Można to częściowo wytłumaczyć schematycznością rysunków i zapewne – jak w przypadku wykopu XI – sugestiami Jodkowskiego, które wpłynęły przypuszczalnie na zmianę planów Stafińskiego. Nie wszystkie rozbieżności da się jednak wyjaśnić – na przykład sondaż IV, który w chwili powstawania szkiców był już otwarty, na rysunku z listu z 20 sierpnia 1936 r. umieszczony został na południe od wykopu I (ryc. V.3: 3), zaś na pozostałych na północ od niego (ryc. V.3: 2; V.4).

Ryc. V.1. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Szkic z 1936 r. z liniami wykonanych na grodzisku pomiarów wysokościowych oraz nieprawidłowo zaznaczonym kierunkiem północy (zbiory GDGAM)

Ryc. V.2. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wykonane w 1936 r. przekroje grodziska: 1 – przekrój A-B, po linii południowy wschód – północny zachód; 2 – przekrój C-D, w przybliżeniu po linii zachód – wschód (zbiory GDGAM)

Ryc. V.4. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Szkic wykonany przez A. Stafińskiego, przedstawiający rozmieszczenie wykopów z 1936 r. (zbiory PMA)

Zaznaczony na tym samym planie punkt D (ryc. V.3: 1) umożliwił jego skorelowanie ze wspomnianym wyżej szkicem sytuacyjnym (ryc. V.1). Ustalono, że przekrój C–D wykonany został mniej więcej po osi zachód – wschód (wzdłuż północnej granicy wykopu I), zaś przekrój A–B po linii południowy wschód – północny zachód. Obie linie niwelacyjne przecinały się najprawdopodobniej w pobliżu miejsca zetknięcia się wykopów I i III, co na planie zaznaczono czerwonym punktem (ryc. V.3: 1). Szkice przekrojów wykonane zostały w skali 1:200, przy czym stwierdzono pewne rozbieżności między podanymi na nich wartościami pomiarów wysokościowych a ich odwzorowaniem rysunkowym (ryc. V.2).

Jedyne dostępne obecnie informacje na temat odkryć w poszczególnych wykopach znajdują się w listach Aleksandra Stafińskiego do Józefa Jodkowskiego. Brak w nich jednak danych na temat tych odcinków, których eksplorację zakończono jeszcze w trakcie pobytu tego ostatniego w Suraziu. Były to prawdopodobnie wykopy II, III i VI oraz zachodnia część rowu I.

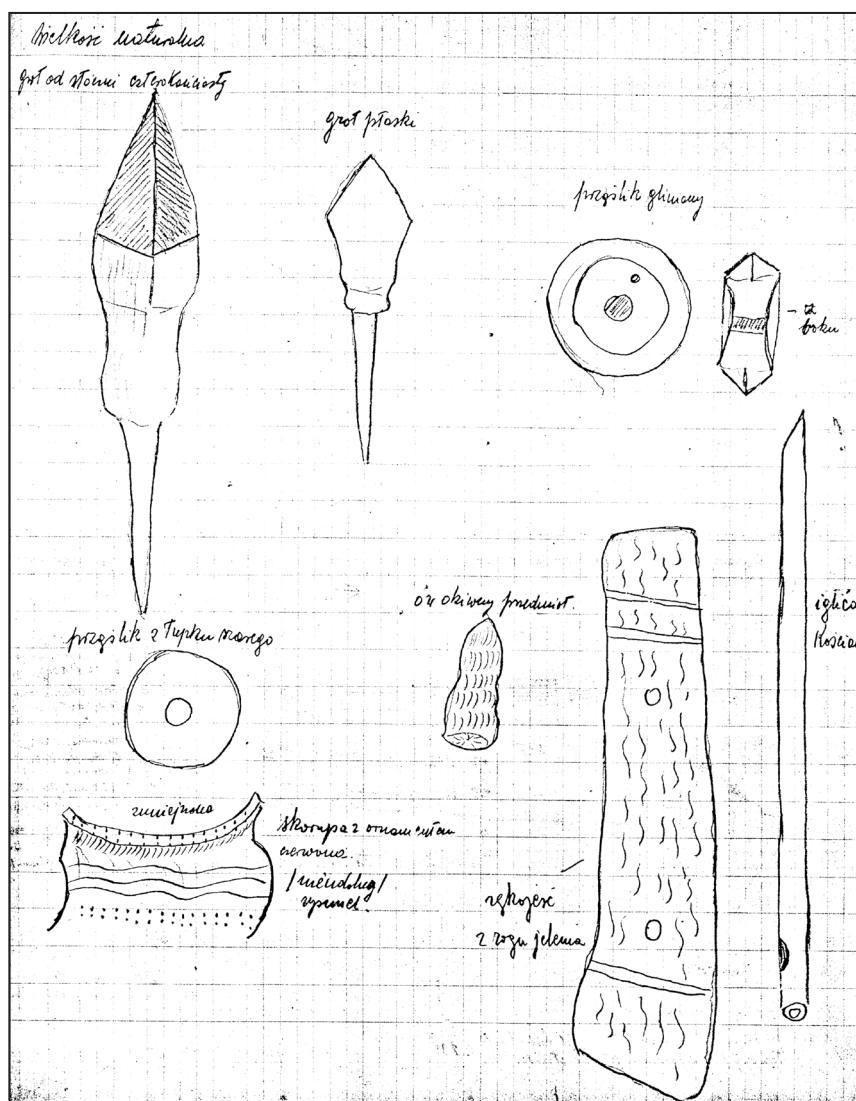
Wykop I zorientowany był w przybliżeniu po linii wschód – zachód, z lekkim odchyleniem na wschodzie w kierunku północnym (ryc. V.3: 1; V.4; por. rozdz. III, ryc. III.1; III.2). Według wykonanego na początku badań planu miał on 40 m długości i ok. 2 m szerokości (ryc. V.3.1). Przecinał cały majdan grodziska, w części wschodniej dochodząc do szczytu nasypu wału,

co zostało również zarejestrowane na zdjęciu fotogrametrycznym (por. rozdz. IV, ryc. IV.3). Mniej wyraźna jest natomiast zachodnia granica wykopu. Na podstawie dostępnych szkiców (ryc. V.3: 2, 3) można przypuszczać, że na późniejszym etapie prac rów został przedłużony w kierunku zachodnim (zapewne z pozostawieniem nieprzebadanego miejsca z punktem triangulacyjnym), jednak dokumentacja fotogrametryczna nie potwierdza tego. Z wykonanego przez Aleksandra Stafińskiego rysunku profilu wykopu wynika, że od strony zachodniej w górnej części nasypu wału odkryto pozostałości konstrukcji składającej się z drewnianych słupów i faszyny (ryc. V.5). Miąższość nawarstwień kulturowych odsłoniętych na majdanie sięgała ok. 2,5 m. W ich górnej części, do głębokości 0,3–0,4 m, odkryto fragmenty cegieł palcówek oraz „kafle gotyckie i głośnikowe”. Poniżej natrafiono na kamienny bruk, na poziomie którego znaleziono srebrną monetę Zygmunta I Starego. Środkowa część wnętrza grodziska nie była wybrukowana, zadokumentowano tu natomiast fragment kamiennego fundamentu budynku. Poniżej bruku na majdanie zalegała warstwa o grubości ok. 2 m, zawierająca ceramikę naczyniową, przęśliki oraz fragmenty kości i poroża. We wschodniej części wykopu, przylegającej do nasypu wału, znajdowało się wyraźne zagłębienie, a miąższość nawarstwień kulturowych sięgała 3 m. Aleksander Stafiński natrafił w tym miejscu na paleniska i warstwy lub jamy śmietniskowe, z żarnami, przęślikami, nożami, „ostrzem dzidy”, kośćmi zwierzęcymi oraz łuskami rybimi, pochodzącymi jego zdaniem z okonia (ryc. V.5). Kolejne szczegóły dotyczące odkryć w tej części wykopu zawarte są w liście do Józefa Jodkowskiego z 8 lipca 1936 r. (Stafiński 1936a). Badacz informuje w nim, że znaleziono fragmenty zdobionych ornamentem „liniowym” naczyń, pochodzących prawdopodobnie „z okresu litewskiego”, liczne kości, poroże łosia ze śladami cięcia oraz noże. Przy profilu południowym odsłonięto dobrze zachowane palenisko lub „piec piekarski”, zbudowany z wypalanej gliny, o płaskiej powierzchni i podniesionych w górę brzegach. Obiektu tego nie przebadano w całości, gdyż jego część znajdowała się poza granicą wykopu. Pod warstwą „litewską” odnotowano bardzo cienką „warstewkę paleniska”, w której odkryto tylko kilka fragmentów ceramiki i grot strzały do łuku (tabl. V.22: 2), zaś pod nią natrafiono na piasek, określony przez Stafińskiego jako „martwica” (ryc. V.5).

Wykopy II i III zorientowane były mniej więcej na osi północ – południe, z lekkim odchyleniem w części północnej na zachód. Wytyczone zostały prostopadle do rowu I, z tym że II na południe, a III na północ od niego. Ich szerokość wynosiła ok. 2 m, zaś łączna długość – według wykonanego na początku badań planu – ok. 50 m (ryc. V.3: 1). Wykop II przecinał południową część majdanu, dochodząc do szczytu wału, co zostało potwierdzone przez dokumentację fotogrametryczną (por. rozdz. IV, ryc. IV.3). Mniej pewna jest północna granica rowu III, która na wspomnianym zdjęciu widoczna jest ok. 5 m dalej na południe niż to wynika z planu. Eksplorację obu sondaży zakończono zapewne jeszcze w okresie, gdy kierownictwo badań sprawował osobiście Jodkowski, w związku z czym w listach Stafińskiego brak jakichkolwiek informacji na temat dokonanych w nich odkryć.

Wykop IV wytyczono w środkowej części majdanu, między rowami I i III. Jego wymiary wynosiły prawdopodobnie 5 × 4 m. Brak informacji na temat odkrytych w nim struktur. Wiadomo jedynie, że w spągu nawarstwień kulturowych stwierdzono ziemię mocno przesyconą węglem i „ubogą”, a pod nią żółty piasek. Po przekopaniu ok. 2 m tej warstwy Stafiński uznał ją za calec i zakończył eksplorację w tym sondażu (Stafiński 1936a).

Wykopy V i VII usytuowane były w jednej linii, w północno-wschodniej części majdanu, u wewnętrznej podstawy nasypu wału. Drugi z nich wyznaczono na terenie wyraźnego zagłębienia (ryc. V.4), widocznego jeszcze dzisiaj w terenie. Sądząc z planu dokumentującego sytuację z początkowego etapu badań, sondaż V mierzył ok. 8,0 × 1,0 m, zaś pomiędzy nim a rowem I znajdował się świadek o szerokości ok. 3,5 m (ryc. V.3: 1). Natomiast na szkicu wykonanym przez Aleksandra Stafińskiego w późniejszym okresie oba wykopy przylegają do siebie (ryc. V.4), nie można zatem wykluczyć, że sondaż V został w trakcie wykopalisk przedłużony na południe. Odległość między wykopami V i VII wynosiła ok. 1,2 m, zaś wymiary tego ostatniego to prawdopodobnie 3 × 3 m. Miąższość warstw kulturowych w tym miejscu majdanu dochodziła do 5 m. Stafiński określił je jako bogate w zabytki i odnotował, że odkryto w nich „kule” i „płaskie strzałki” (ryc. V.3: 3). Na rysunku profilu wykopu V, w jego części południowej, przylegającej do rowu I, pod wierzchnią warstwą przedstawiono kamienny bruk (ryc. V.6). Pod nim badacz zaznaczył warstwę określoną jako „humus”. Znajdowała się w niej „ceramika grodziskowa szara”, noże oraz poroże, rogi i kości, należące do jelenia, losia, żubra, dzika, bobra i wilka. W niższej części wykopu stwierdzono „humus bardzo tłusty o woni nieprzyjemnej”, w którym odkryto ceramikę o żółtej barwie, zdobioną „motywami wstęgowymi”, żarna, 11 kamieni określonych przez Stafińskiego jako kule, przęślik z „czerwonego łupku” oraz zachowany w całości garnek (tabl. V.7: 1).

Ryc. V.7. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Wykonany przez A. Stafińskiego szkic, przedstawiający wybór zabytków z wykopu VIII z 1936 r. (zmniejszony do ok. 65 procent, zbiory GDGAM)

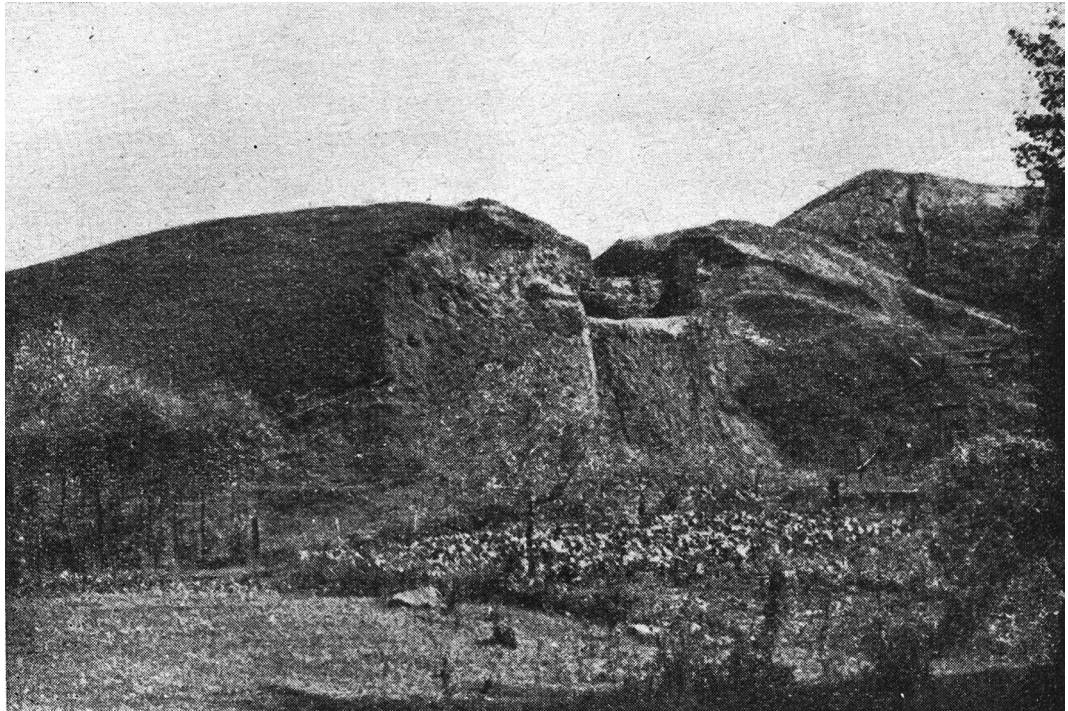
Wykop VI, mający przypuszczalnie kształt wąskiego rowu, usytuowany był w południowo-wschodniej części majdanu, ukośnie do sondaży I i II. Aleksander Stafiński zaznaczył na jego obszarze warstwę kulturową o miąższości do 5 m, ze skupiskiem grotów (ryc. V.4).

Wykop VIII zlokalizowany był w północno-wschodniej części grodziska, między sondażami III i IV a V i VII. Zorientowany był prawdopodobnie równolegle do rowu I. Jego wymiary nie są znane – na szkicu z 1936 r. sięga on od wykopu V do III, przecinając ten ostatni (ryc. V.3: 3), natomiast na późniejszym rysunku został przedstawiony jako znacznie krótszy (ryc. V.4). Wykop wyeksplorowano do głębokości 4,5 m. Odsłonięte w nim nawarstwienia obfitowały w materiały zabytkowe. Zawierały m.in. dużą liczbę fragmentów glinianych naczyń, zdaniem Aleksandra Stafińskiego różniących się od ceramiki pochodzącej z wcześniej przebadanych sondaży. W warstwie zalegającej na dnie wykopu znaleziono przęślik z szarego łupku, połowę przęślika z łupku różowego i „grot mały płaski”, zaś nieco wyżej, na głębokości ok. 4 m, srebrną monetę Kazimierza Wielkiego, duży grot bełtu do kuszy, określony przez Stafińskiego jako „grot od włóczni czterokanciasty” (ryc. V.7), fragmenty kafla z wyobrażeniem „rycerza na koniu” oraz ceramikę naczyniową, m.in. szkliwioną, ale też – zdaniem badacza – podobną do garnka odkrytego wcześniej w wykopie V (ryc. V.6). Wśród znalezisk z tego poziomu wydzielono też kawałek kamienia bez śladów obróbki (ryc. V.7. – „ów dziwny przedmiot”). Natomiast na głębokości ok. 3 m odkryto gliniany przęślik dwustożkowy (Stafiński 1936e; por. ryc. V.7).

Wykop IX wyznaczony został w północno-zachodniej części wału, w miejscu gdzie znajdowały się pozostałości ceglanej wieży cylindrycznej, zaś nasyp był mocno zniszczony z powodu wybierania piasku na cele budowlane (por. rozdz. I, ryc. I.19). Sądząc z zachowanej fotografii (ryc. V.8), a także śladów widocznych obecnie w terenie, mierzył on ok. 6,0 × 5,5 m i ściśle odpowiadał wymiarom budowli, jedynie od zachodu wychodząc nieco poza jej zarys. Wykop wyeksplorowano zapewne do poziomu dolnej warstwy fundamentu wieży. Ponadto na południowy wschód od niej, w kierunku sondaży III, wytyczono nieco węższy rów, o długości prawdopodobnie ok. 6–7 m. Wieża miała wewnątrz 4 m średnicy, zaś grubość jej ścian wynosiła 0,64–0,67 m. Zachowały się one do wysokości 2,9 m od strony majdanu grodziska i 1,7 m od strony rynku. Budowla posadowiona była na fundamencie o wysokości 0,2–0,3 m, składającym się z jednej warstwy kamieni. Dolną część muru tworzyły trzy lub cztery warstwy cegieł palcówek spojonych zaprawą wapienną, powyżej zaś gliną (Stafiński 1937b, 12). Wewnątrz wieży nie odkryto żadnych konstrukcji lub przedmiotów.

Wykop X wytyczono w południowo-zachodniej części majdanu (ryc. V.4). Jego wymiary nie są znane, zaś głębokość wynosiła 3 m. Na poziomie ok. 2 m od powierzchni gruntu odkryto srebrną monetę Zygmunta Augusta i nieliczne fragmenty szkliwionej ceramiki naczyniowej. Poniżej znaleziono srebrną monetę Albrechta Brandenburskiego, „ozdoby srebrzone i mosiężne rzeźbione”, zaś na dnie wykopu niewielką liczbę obrobionych kości (ryc. V.3: 3; Stafiński 1936e).

Wykop XI usytuowany był najprawdopodobniej na granicy południowej części majdanu i nasypu wału. Na szkicu zamieszczonym w liście Aleksandra Stafińskiego do Józefa Jodkowskiego z 20 sierpnia 1936 r. określony został jako „nie zaczęty” (ryc. V.3: 3), zaś na później wykonanym rysunku (ryc. V.4) przebiegał ze wschodu na zachód, prostopadle do rowu II, przecinając go. Stafiński odnotował w nim warstwę kulturową o miąższości do 5 m, a także znaleziska grotów (ryc. V.4).

Ryc. V.8. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wykop IX z 1936 r. z pozostałościami wieży cylindrycznej (widok od zachodu). Fot. J. Jodkowski (według Stafiński 1937b, 13)

V.2. Zabytki ruchome

Najciekawsze zabytki z badań wykopaliskowych na suraskim grodzisku trafiły do Państwowego Muzeum w Grodnie². Większość z nich przetrwała wojnę i nadal znajduje się w jego zbiorach. Informacje o miejscu pochodzenia tych przedmiotów zawarte są w utworzonej w 1940 r. księdze inwentarzowej. Niestety zabytki nie są powiązane z wykopami i warstwami kulturowymi, a opatrzone tylko notką „grodzisko”. Niektóre ze znalezisk wspomnianych przez Aleksandra Stafińskiego w listach do Józefa Jodkowskiego i konserwatora zabytków prawdopodobnie zaginęły lub nigdy nie zostały przekazane do Grodna. Należą do nich na przykład monety, ostrogi, fragment szklanej bransolety oraz przedmioty kamienne, takie jak żarna i „kule” (Stafiński 1936e; Stafiński 1936i; por. ryc. V.3: 3; V.6). W zbiorach muzeum przechowywana jest również kolekcja glinianych naczyń i kafli, w większości zachowanych we fragmentach, stanowiąca zapewne niewielką część materiałów pozyskanych w wyniku wykopalisk.

V.2.1. Ceramika naczyniowa

Znajdujący się w Grodnie zespół ceramiki naczyniowej z badań w Surażu składa się z 204 fragmentów i zachowanego w całości garnka. Jest to najprawdopodobniej celowo dokonany przez Aleksandra Stafińskiego i Józefa Jodkowskiego wybór, obejmujący głównie wylewy,

² Przechowywana w GDGAM kolekcja zabytków z Suraża liczy ogółem 592 pozycje, z czego zdecydowaną większość stanowią znaleziska z badań na grodzisku. W tekście uwzględniono jedynie przedmioty datowane na okres od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych. Nieliczne zabytki pradziejowe, pochodzące na ogół spoza grodu, omówione zostały w pracy Kizûkevič, Pačobut 2005.

zdobione ułamki brzuśców i pojedyncze dna. Z wczesnego średniowiecza (X–XIII w.) pochodzi tylko 46 ułamków naczyń. Pozostałe okazy, w tym wspomniany garnek, datowane są począwszy od 2. połowy XIII lub przełomu XIII i XIV w. do początku XVII stulecia.

V.2.1.1. Wczesne średniowiecze

Wśród ceramiki wczesnośredniowiecznej wyróżniono 25 wylewów, 20 ułamków brzuśców i jeden fragment dna. Zdecydowana większość z nich pochodzi z wyrobów wykonanych z glin żelazistych techniką ugniatania wałeczkowego (tabl. V.1–5; V.6: 1, 2, 4). Domieszkę schudżającą stanowił tłuczeń o zróżnicowanej granulacji, zazwyczaj nie większej niż 0,15 cm. Wszystkie ułamki naczyń mają ślady obtaczania na kole garncarskim, widoczne na obu powierzchniach. Ponadto na pięciu fragmentach zauważono ślady zagładzania od wewnątrz, a na kilku pozostałości innych zabiegów konstrukcyjnych – nieregularne ślady łączenia wałków lub taśm gliny, nierówności wynikające z niestarannego rozgniecenia wałków oraz oznaki ręcznego ugniatania. Większość analizowanych ułamków pochodzi z naczyń wypalonych w atmosferze utleniającej, o pomarańczowej, brązowej, ciemnobrązowej lub plamistej barwie powierzchni zewnętrznej. Trzy fragmenty o szarych ściankach mogą stanowić części wyrobów wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Przełamy większości naczyń są wielobarwne (ok. 70%). Tylko jeden ułamek pochodzi z garnka wykonanego przy użyciu techniki taśmowo-ślizgowej. Jego surowiec stanowiła glina biało wypalająca się, schudzona domieszką o granulacji ok. 0,05 cm (tabl. V.6: 3). Egzemplarz ten charakteryzuje się mocno obtoczonymi ściankami i trójbarwnym przełamem. Opisywane naczynia często mają zwęglone przywry na powierzchni zewnętrznej, rzadziej na wewnętrznej. Niekiedy też na ich ściankach występują ślady okoplenia.

W zbiorze znajdują się wyroby o zróżnicowanych kształtach i typach wylewów³. Wśród garnków tzw. esowatych, należących do rodziny form IA (dalej cyt.: RF), wyróżnić można wylew typu IIIB (tabl. V.1: 1), fragment o krawędzi typu IVC, zdobiony dwoma pasmami pojedynczej linii falistej (R3, tabl. V.1: 2), oraz ornamentowany żłobkami i wielokrotną linią falistą (R1+R4) ułamek brzuśca (tabl. V.1: 3). Na podstawie cech stylistycznych i technologicznych, takich jak słabe obtoczenie, grube ścianki (ok. 0,7–0,8 cm) i gruboziarnista domieszka tłuczni (do 0,15 cm), naczynia te można datować od X do 1. połowy XI w. Odpowiadają one ceramice z I fazy użytkowania grodu (por. rozdz. VI, m.in. tabl. VI.11: 23; VI.23: 5, 12, 13 oraz rozdz. VI.2.7, gdzie datowanie i analogie). Pozostałe garnki RF-IA pochodzą z późniejszego okresu, prawdopodobnie z 2. połowy XI – XIII w. Należy do nich zdobiony żłobkami (R1) wyrób o wylewie typu XXVIIIB (tabl. V.1: 5), ornamentowane żłobkami i nacinanymi kreskami (R1+N1) naczynie o krawędzi typu XIB i średnicy 17 cm (tabl. V.3: 5), a także garnek o brzegu typu XIIB, na wylewie dekorowany kolistymi odciskami, zaś na brzuścu żłobkami (R1+O1a, tabl. V.5: 1). Kolejny egzemplarz tej rodziny form, o krawędzi typu XIB i średnicy ok. 13 cm, zdobiony jest dwoma rzędami linii falistej i ukośnymi nacięciami (R3+N1, tabl. V.5: 2). Okazy te nawiązują do nielicznych wyrobów o podobnym kształcie, pochodzących z wyróżnionych na grodzisku faz IIA–IIC i IID–IIE (por. rozdz. VI, m.in. tabl. VI.21: 1). Wię-

³ Formy naczyń oraz typy wylewów i den wyrobów wczesnośredniowiecznych, jak również ich ornamentykę scharakteryzowano wykorzystując typologię opracowane dla materiałów pochodzących z badań przeprowadzonych w 2013 r. (por. rozdz. VI, tabl. VI.1–3).

cej analogicznych garnków stwierdzono wśród materiałów z młodszej fazy (II) osady przygrodowej, datowanej na XII–XIII w. (Krasnodębski, Olczak 2015b, tabl. 10: 1; 25: 4; 26: 2).

Dwa naczynia o wylewach typu XVIII, baniastych brzuścach i wąskich szyjkach zaliczyć można do RF-IB. Jeden z nich, z otworkiem na szyjce, ma ok. 17–18 cm średnicy (tabl. V.6: 2). Jest on zdobiony żłobkami i pojedynczą linią falistą (R1+R3), zaś jego powierzchnia pokryta jest od zewnątrz pobiałą. Drugi fragment pochodzi z ornamentowanego żłobkami (R1) naczynia, wykonanego techniką taśmowo-ślizgową z gliny biało wypalającej się (tabl. V.6: 3). Podobny do wyżej opisanych jest też garnek o pobielonych zewnętrznych ściankach i średnicy ok. 17–18 cm, dekorowany żłobkami i dwoma pasmami pojedynczej linii falistej (R1+R3), ale jego szyjka oddzielona jest od brzuśca przy pomocy lekkiego podcięcia (tabl. V.6: 1). Wylewy te, a także zdobiony linią falistą (R3) ułamek brzuśca (tabl. V.6: 4) i fragment krawędzi typu I, o średnicy ok. 14–16 cm, można wiązać z fazą III użytkowania grodu, datowaną od około połowy do końca XIII w. lub do przełomu XIII i XIV w. (por. rozdz. VI, m.in. tabl. VI.8: 1, 3; VI.10: 1, 3, 6).

Naczynia RF-IE, o bardzo wąskiej szyjce, stanowiącej wyraźną granicę między górną częścią brzuśca a wychylonym na zewnątrz wylewem, reprezentowane są przez dekorowany żłobkami (R1) wylew typu XXVIII A-1 (tabl. V.4: 1), a być może również przez podobnie zdobiony brzeg typu XIIIB (tabl. V.3: 3). Wyroby o tej formie mają niewiele analogii wśród materiałów pochodzących z badań przeprowadzonych w 2013 r. (por. rozdz. VI, tabl. VI.14: 1).

W grupie garnków RF-II, charakteryzujących się brakiem szyjki, wydzielono przykłady wariantów RF-IIB i RF-IIC – ornamentowany żłobkami (R1) fragment wylewu typu XIA, o średnicy ok. 25–26 cm (tabl. V.4: 4), oraz analogicznie zdobiony ułamek krawędzi typu XVII A, o średnicy ok. 18 cm (tabl. V.3: 2). Do naczyń o podobnej formie należy też przypuszczalnie górna część egzemplarza o niestandardowo ukształtowanym brzegu i dekoracji żłobkowej (R1, tabl. V.1: 6). Garnki o tym kształcie były używane w grodzie stosunkowo rzadko, głównie w fazach IIA–IIC i IID–IIE (por. rozdz. VI, tabl. VI.19: 10). Więcej wyrobów RF-II znanych jest z młodszej fazy osady przygrodowej (Krasnodębski, Olczak 2015b, m.in. tabl. 17: 4; 19: 3; 39: 7).

Do naczyń RF-IIIA zaliczono fragment o krawędzi typu XXXIA, począwszy od górnej części brzuśca zdobiony żłobkami (R1, tabl. V.5: 3). Garnki tej rodziny form są charakterystyczne dla materiałów z faz IID–IIE i III (por. rozdz. VI, tabl. VI.9: 1; VI.12: 3; VI.14: 4; VI.24: 1).

Wśród wyrobów RF-IV, o wyraźnie wyodrębnionej od brzuśca pionowej lub stożkowej szyjce, znajdują się zarówno okazy trzy-, jak i czteroelementowe. Pierwsze z nich, tzw. naczynia z cylindryczną szyjką (RF-IVA), reprezentowane są przez fragment o średnicy brzegu 16 cm, zdobiony na brzuscu żłobkami i ukośnymi odciskami wykonanymi grzebieniem (R1+O3a, tabl. V.2: 3), a także przez ułamek na szyjce dekorowany żłobkami, zaś w miejscu jej przejścia w brzusiec ukośnymi kreskami (R1+N1, tabl. V.2: 2). Do tego samego typu należy też podobnie ornamentowany okaz o średnicy wylewu ok. 19 cm (tabl. V.2: 1). W warstwach związanych z fazami IIA–IIC, IID–IID i III odkryto tylko niewielkie fragmenty naczyń z cylindryczną szyjką (por. rozdz. VI, m.in. tabl. VI.17: 8; VI.18: 9). Liczniej formy te występowały na osadzie przygrodowej (Krasnodębski, Olczak 2015b, tabl. 12: 10; 13: 3; 29: 6).

Jeden garnek, o wylewie typu XIA i średnicy 17 cm, sklasyfikowano jako RF-IVB (tabl. V.4: 3). Charakteryzuje się on prostą, wyraźnie wyodrębnioną od brzuśca szyjką, zdobioną

żłobkami (R1). Pod względem kształtu i dekoracji egzemplarz ten nawiązuje do wyrobów tzw. typu drohiczyńskiego. Naczynia o analogicznej formie wyróżniono podczas badań z 2013 r. wśród materiałów grodu fazy IID–IIE (por. rozdz. VI, tabl. VI.14: 2; VI.15: 5; VI.17: 7), pochodzą też z młodszej fazy osady (Krasnodębski, Olczak 2015b, tabl. 9: 3; 37: 2). Inny garnek, o niestandardowo ukształtowanej krawędzi i średnicy ok. 19 cm, stanowi typ pośredni między egzemplarzami RF-IVB i RF-IIIA (tabl. V.3: 6). Począwszy od górnej części brzuśca ornamentowany jest on żłobkami dookolnymi (R1).

Do naczyń o stożkowatej, słabo wyodrębnionej od brzuśca szyjce (RF-IVC), należy tylko jeden okaz, o niestandardowo uformowanej krawędzi (tabl. V.1: 7). Na całej wysokości szyjki i na brzuścu dekorowany jest on żłobkami (R1). Wyroby tego rodzaju używane były w grodzie w fazie IIA–IIC (por. rozdz. VI, tabl. VI.19: 1; VI.21: 2; VI.22: 1, 3). Poza tym trzy niewielkie fragmenty wylewów typu XXVIB-1 (tabl. V.4: 5), XXVB (tabl. V.3: 1) i XXA (tabl. V.1: 8), wszystkie zdobione żłobkami (R1), pochodzić mogą z garnków RF-IVC lub RF-II. Ostatni sposób ukształtowania krawędzi ma niewiele analogii wśród materiałów z wykopu 4 z 2013 r. (tabl. VI.15: 1), charakterystyczny jest natomiast dla niektórych znalezisk z pobliskiej osady w Daniłowie Małym, pow. białostocki, stan. 6 (Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018, ryc. 27: 4; 32: 1).

Spośród znajdujących się w zbiorze ułamków brzuśców najbardziej interesujące są fragmenty naczyń zdobione plastycznymi bruzdami i czworokątnymi odciskami, wykonanymi prawdopodobnie radełkiem (Pl1+O4b, tabl. V.5: 4). Podobnych wyrobów na terenie Suraża dotąd nie stwierdzono, chociaż ornament radełkowy stosowany był zarówno w przypadku garnków z grodu faz IIA–IIC i IID–IIE (por. rozdz. VI, tabl. VI.12: 6; VI.22: 4; VI.23: 7, 11), jak i z osady fazy II (Krasnodębski, Olczak 2015b, tabl. 29: 5). Pozostałe fragmenty brzuśców dekorowane są zazwyczaj żłobkami, niekiedy w powiązaniu z innymi wzorami, takimi jak pojedyncza (R1+R3, 1 fragm.) lub wielokrotna linia falista (R1+R4+R10, 1 fragm., tabl. V.1: 4), pozioma listwa plastyczna (R1+Pl2, 1 fragm., tabl. V.3: 4) oraz listwa plastyczna i odciski grzebienia (R1+Pl2+O3a i R1+Pl2+O3c, 3 fragm., tabl. V.2: 4). Ponadto na niewielkim ułamku brzuśca odnotowano ornament składający się z listwy plastycznej i odcisków grzebienia, bez żłobków (Pl2+O3c).

Jedynie znajdujące się w kolekcji dno to egzemplarz lekko wklęsły z pierścieniem dookolnym (typ IIB), o średnicy ok. 7 cm (tabl. V.4: 2). Na jego powierzchni zachowała się podsypka tłuczni o granulacji do 0,05 cm.

V.2.1.2. Późne średniowiecze i okres nowożytny

Przechowywany w grodzieńskim muzeum zespół późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki naczyniowej obejmuje jeden wyrób zachowany w całości, jeden na całej wysokości profilu oraz 157 fragmentów, w tym 109 wylewów, dziewięć den, 36 brzuśców, jedno ucho i dwa ułamki pokrywek. Materiały te są mocno zróżnicowane pod względem technologicznym i stylistycznym. Wyróżniono wśród nich fragmenty naczyń wykonanych technikami ugniatania wałeczkowego, taśmowo-ślizgową i toczenia.

Większość okazów (cały garnek i 104 fragm.) pochodzi z wyrobów grupy technologicznej (dalej cyt.: GT) A⁴. Są to naczynia nawiązujące do ceramiki wczesnośredniowiecznej, tzw. tradycyjne (nazywane też niekiedy brunatnymi lub wiejskimi), wykonane na kole techniką ugniatania wałeczkowego i obtoczone na całej wysokości. Wytwarzano je z glin żelazistych schudzonych na ogół średnioziarnistym tłuczniem o granulacji ok. 0,10–0,15 cm, często z udziałem pojedynczych większych ziaren. Wypalane były zwykle w atmosferze utleniającej lub redukcyjnej z tendencją do niedopalenia. Grubość ścianek naczyń wynosiła z reguły ok. 0,4–1,0 cm, a tylko wyjątkowo więcej. Są to głównie fragmenty garnków, ale wyróżniono także nieliczne ułamki misek, talerzy i pokrywek.

Wyroby tej grupy technologicznej cechują zróżnicowane formy i ukształtowanie krawędzi⁵. Pięć z nich można zaliczyć do naczyń RF-I, tzw. esowatych (tabl. V.9: 1, 2; V.14: 2). Zaopatrzone są one w wylewy typów G-I, G-IIA i G-XIIIB bądź ukształtowane niestandardowo, o średnicach od 14 do 17 cm. Ornament tworzą żłobki dookolne (tabl. V.9.2), którym niekiedy towarzyszą ukośne nacięcia (tabl. V.9.1) i koliste odciski (tabl. V.14: 2). Forma tych garnków i ukształtowanie ich krawędzi nawiązują do ceramiki wczesnośredniowiecznej z XII–XIII w. Niektóre z nich nie odbiegają od wyrobów z tego okresu również pod względem technologicznym, w przypadku innych (tabl. V.9: 2) widoczne jest obniżenie jakości wykonania. Z innych części grodziska oraz z terenu osady przyrodowej pochodzą bardzo nieliczne i słabo zachowane znaleziska tego typu (głównie drobne ułamki wylewów), a ich przyporządkowanie chronologiczne często nastrocza wiele trudności (por. rozdz. VI.2.6, tabl. VI.5: 2–4 i rozdz. VII, tabl. VII.10: 7, 8). Pojedyncze okazy o tym kształcie odkryto też na pobliskiej osadzie w Daniłowie Małym, stan. 7 (Krasnodębski, Olczak, Wójcik 2018, ryc. 35: 1). Naczynia o technice wykonania i stylistyce nawiązującej do esowatych wyrobów wczesnośredniowiecznych znane są m.in. z ośrodków zlokalizowanych na obszarze na Mazowsza i ziemi chełmińskiej, gdzie są datowane na XIII–XV w., zwykle na 2. połowę XIII – XIV w. (Kruppé 1981, tabl. 4: 4, 5; Gołembnik 1987, 190, ryc. 25: a, d, h, ł; 26: a; Grążawski 1988, 325–330, 337 n., ryc. 10: 1, 3, 5, 7; 12: 1; Trzeciecki 2016, aneks 4, tabl. 46: 4–7; 48: 3; 49: 5; 56: 2; 61: 5; 64: 4, 5).

Zbliżone do wyżej opisanych pod względem techniki wykonania i formy są garnki RF-II, o wąskiej, wysoko położonej szyjce, tzw. baniaste (32 fragm.). Wyróżniono wśród nich dwa warianty – o średnicy brzuśca równej lub niewiele większej od średnicy wylewu (RF-IIA, 14 fragm.) oraz o mocno wydętym brzuścu (RF-IIB, 17 fragm.). Pierwsza grupa reprezentowana jest m.in. przez zdobiony trzema pasmami pojedynczej linii falistej garnek znaleziony w spągu wykopu V (por. ryc. V.6). Ma ok. 10 cm wysokości, wylew typu G-IIA o średnicy 13 cm oraz płaskie dno (typ IB), o średnicy 9 cm (ryc. V.9; tabl. V.7: 1). Także pozostałe naczynia RF-IIA charakteryzują się przeważnie słabo profilowanymi brzegami, najczęściej typu G-II (tabl. V.7: 5, 6), rzadziej G-I, G-III, G-IV, G-VIII lub o niestandardowej formie. Ich średnice wahają się od 12 do 18 cm. Dekorację stanowi linia falista, na ogół pojedyncza (tabl. V.7: 6), niekiedy połączona ze żłobkami, zaś w dwóch przypadkach z ukośnymi nacięciami umieszczonymi na krawędziach wylewów. Nieliczne fragmenty zdobione są owalnymi odc-

⁴ Zestawienie grup technologicznych wydzielonych dla ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytniej z Suraza znajduje się w rozdziale VII (por. rozdz. VII.2.3).

⁵ Formy naczyń oraz typy wylewów i den wyrobów późnośredniowiecznych opisano na podstawie typologii opracowanych dla materiałów pochodzących z badań przeprowadzonych w 2013 r. (por. rozdz. VII, tabl. VII.1 i VII.2).

skami (tabl. V.7: 5) i występującymi samodzielnie żłobkami. Również okazy wariantu RF-IIB cechują prosto ukształtowane brzegi, głównie typów G-II (tabl. V.7: 2; 11: 1) i G-III, rzadziej G-IV, G-VIII lub uformowane w niestandardowy sposób (tabl. V.15: 1). Ich średnice mieszczą się w zakresie 13–19 cm. Ornament tworzy zazwyczaj pojedyncza linia falista (tabl. V.15: 1), czasami w połączeniu ze żłobkami (tabl. V.7: 2; V.11: 1). Sporadycznie występuje zdobienie ukośnymi nacięciami lub odciskami o czworokątnym kształcie. Na szyjce jednego z garnków znajduje się otworek, przewiercony po jego wypaleniu (tabl. V.11: 1), świadczący być może o zabiegu drutowania.

Ryc. V.9. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Garnek odkryty w spągu wykopu V z 1936 r., znajdujący się w zbiorach GDGAM. Fot. H. Olczak

Nieliczne garnki o podobnej stylistyce i technice wykonania odkryto także w wyniku badań na grodzisku w 2004 i 2013 r. (por. rozdz. VII, tabl. VII.6: 5; VII.9: 8). Kolejne przykłady analogicznych wyrobów znane są z terenu miasta (Krasnodębski, Olczak 2015a, tabl. 2: 5; 7: 1; 23: 2). Niektóre naczynia omawianej rodziny form, w tym opisany wyżej cały garnek (ryc. V.9; tabl. V.7: 1), reprezentują tzw. wyroby archaizujące. Cechuje je prosty sposób ukształtowania brzegów i oszczędne zdobnictwo, często w powiązaniu z niestarannym wykonaniem (por. Malevskaâ-Malevič 2005, 150). Ten nurt wytwórczości garncarskiej na niewielką skalę zaznaczył się już pod koniec wczesnego średniowiecza (por. rozdz. VI, tabl. VI.8: 4; VI.24: 2, 5), podobnie słabo obtoczone naczynia – chociaż o nieco innej formie – występowały jednak nadal w późnośredniowiecznej fazie V (por. rozdz. VII, tabl. VII.9: 19; VII.10: 4; VII.11: 4; VII.13: 1, 3). Garnki baniaste mają wyraźne odpowiedniki wśród ceramiki pochodzącej z ośrodków północno-zachodniej Rusi (Malevskaâ-Malevič 2005, ryc. 16: 2–4; 50: 1, 6, 8). W Grodnie analogiczna ceramika wytwarzana była głównie w XIII–XIV w. (Trusaŭ, Sobal', Zdanovič 1993, 46, ryc. 60, typ V; Malevskaâ-Malevič 2005, 112 n.). W podobnym okresie, zwłaszcza od połowy XIII stulecia, w regionie tym dostrzegalna jest również wspomniana tendencja do upraszczania form i dekoracji wyrobów glinianych (Malevskaâ-Malevič 2005, 150; por. Buben'ko 2004, 87). Chronologię opisanych wyżej okazów suraskich można zamknąć w okresie od 2. połowy XIII lub przełomu XIII i XIV w. do początku XV stulecia.

Liczną serię tworzą garnki RF-III, o bardzo wąskiej szyjce, stanowiącej wyraźną granicę między brzuścem a wychylonym na zewnątrz wylewem. Egzemplarze wariantu RF-III A, o krótkim brzegu, reprezentowane są przez siedem fragmentów o krawędziach typów G-I, G-IIB, G-IV, G-VIII A i G-XIB (tabl. V.13: 4), mierzących od 12 do 19 cm. Okazy te zdobione są żłobkami, niekiedy w połączeniu z liniami falistymi, rzadziej samodzielnie występująca

wielokrotną linią falistą lub odciskami radełka (tabl. V.13: 4). Natomiast jako wyroby wariantu RF-III B, o wysokim wylewie, sklasyfikowano 29 ułamków, o średnicy od 14 do 22 cm. Większość z nich charakteryzuje się krawędziami typów G-IV oraz G-II A i G-II B. Pierwsze z wymienionych dekorowane są zwykle pojedynczą linią falistą, niekiedy w powiązaniu ze żłobkami dookólnymi (tabl. V.13: 1–3), a wyjątkowo tylko żłobkami. Natomiast wśród garnków o brzegach typów G-II A i G-II B znajdują się zarówno egzemplarze o podobnej stylistyce (tabl. V.8: 1, 2; V.9: 3), jak i okazy o górnej części wyraźnie wyodrębnionej od zazwyczaj mocno wydętego brzuśca (tabl. V.10: 1–3). Ich zdobienie tworzy linia falista (tabl. V.9: 3; V.10: 2, 3) lub wzory odciskane (tabl. V.8: 1, 2; V.10: 1), w jednym przypadku wraz z nacięciami umieszczonymi na krawędzi wylewu. Ponadto do RF-III B przyporządkowano pojedyncze garnki o brzegach typów G-I (tabl. V.15: 2), G-III (tabl. V.14: 1), G-VIII A, G-VIII B (tabl. V.12: 4) oraz ukształtowanych w inny sposób (tabl. V.14: 4; V.17: 1). Zdobione są one analogicznie jak pozostałe wyroby zakwalifikowane do tej rodziny form. Naczynia RF-III pod względem formy i dekoracji nawiązują do ceramiki z ośrodków dzisiejszej północno-zachodniej Białorusi (Malevskaâ-Malevič 2005, ryc. 15: 3–6, 10, 11). Na tamtym obszarze pojawiły się one w XIII stuleciu i były wytwarzane nawet do końca późnego średniowiecza (Malevskaâ-Malevič 2005, 150). Okazy RF-III B są typowe dla fazy V funkcjonowania suraskiego grodu (por. rozdz. VII, m.in. tabl. VII.11: 6, 9; VII.12: 5; VII.13: 2 oraz rozdz. VII.2.6, gdzie datowanie i analogie). Natomiast nieliczne garnki RF-III A pochodzą z wykopu 2 (por. rozdz. VIII, m.in. tabl. VIII.3: 4, 5). W międzyczasy górnej Narwi i środkowego Bugu naczynia omawianej rodziny form znaleziono m.in. na grodzisku w Bielsku Podlaskim, pow. *loco*, stan. 1 (Szymański 1971). Egzemplarze o podobnym kształcie znane są również z Mazowsza, na przykład z Warszawy (Kruppé 1961, ryc. 21: 25; 22: 5; 23: 13) i Płocka (Trzeciecki 2016, aneks 4, tabl. 52: 5, 6; 69: 8).

Sześć fragmentów sklasyfikowano jako naczynia RF-V, o kątowym łączeniu między łukowatą szyjką a wypukłym brzuścem. Charakteryzują się one wylewami typów G-II A (tabl. V.8: 3), G-II B (tabl. V.8: 4), G-VIII A (tabl. V.11: 2), G-XI B (?) (tabl. V.12: 2) i ukształtowanymi niestandardowo (tabl. V.15: 4). Ich średnice wahają się od 12 do 19 cm. Ornament stanowi pojedyncza linia falista współwystępująca z podłużnymi odciskami (tabl. V.8: 3, 4), żłobki dookólne przechodzące w linię falistą (tabl. V.15: 4), niestarannie wykonane żłobki w powiązaniu z wzorem odciskany (tabl. V.11: 2; V.12: 2) oraz nacinane kreski, w jednym przypadku umieszczone na krawędzi wylewu.

Garnki RF-VI, o prostej szyjce wyraźnie oddzielonej od brzuśca, reprezentowane są przez trzy fragmenty. Jeden z nich, o niestandardowo dla opisywanego zbioru ukształtowanym brzegu i średnicy ok. 13 cm, dekorowany jest wielokrotną linią falistą (tabl. V.12: 1). Drugi okaz ma wylew typu G-VIII A, o średnicy ok. 19 cm, zaś w górnej części brzuśca ornamentowany jest długimi ukośnymi nacięciami (tabl. V.14: 3). Ostatnie naczynie, o krawędzi typu G-III B (?) i średnicy ok. 16 cm, zdobi linia falista oraz pojedynczy żłobek (tabl. V.15: 3).

Ostatnią serię wyrobów omawianej grupy technologicznej tworzą okazy RF-VII, charakteryzujące się pionowymi szyjkami, bez wyodrębnionych brzegów. Zakwalifikowano do nich dwa fragmenty – egzemplarz dekorowany kilkoma pasmami pojedynczej linii falistej (tabl. V.11: 3) i garnek o średnicy ok. 19 cm, ornamentowany linią falistą i nieregularnymi żłobkami (tabl. V.10: 4).

Naczynia ostatnich trzech rodzin form (RF-V, RF-VI i RF-VII) nie mają analogii wśród materiałów pozyskanych w trakcie badań na grodzisku w latach 2004 i 2013, nie są również znane z terenu lewobrzeżnej części suraskiej osady. Pod względem kształtu okazy te nawiązują do garnków typowych dla wczesnośredniowiecznych faz IIA–IIC i IID–IIE. Podobieństwo przejawia się w profilowaniu górnej części brzuśca, a zwłaszcza w ukształtowaniu krawędzi, które niejednokrotnie przypominają brzegi wyrobów z wymienionych faz. Charakteryzuje je jednak mniej zestandaryzowane – w porównaniu z wczesnośredniowiecznym – zdobnictwo i gorsze wykonanie. Naczynia te można uznać za produkty warsztatów kontynuujących miejscowe tradycje garncarskie, sięgające XII–XIII w. W dorzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu wyroby utrzymane w zbliżonym stylu odkryto m.in. na grodzisku w Mielniku, pow. siemiatycki⁶. Mają one także analogie wśród materiałów pochodzących z późnośredniowiecznych ośrodków mazowieckich, na przykład z Płocka, gdzie są datowane od 2. połowy XIII do połowy XV w. (Trzeciecki 2016, aneks 4, m.in. tabl. 50: 8; 52: 3; 54: 1; 56: 3; 63: 5, 6; 68: 7; 69: 11). Wykazują też pewne podobieństwo, zwłaszcza pod względem zdobnictwa, do ceramiki z ośrodków dzisiejszej południowo-wschodniej Polski, takich jak Chełm, pow. *loco* (Dzieńkowski 2012, ryc. 9: 5) i Chrostowa, pow. bocheński (Jodłowski 1974, ryc. 7: a, b), co może wskazywać na kontynuację w późnym średniowieczu tradycji garncarskich Rusi halicko-włodzimierskiej, dobrze czytelnych wśród materiałów z 2. połowy XIII w. (por. rozdz. VI.2.7).

Do omawianej grupy technologicznej przyporządkowano też kilka fragmentów pochodzących z naczyń o innej funkcji. Pierwsze z nich to miska o płaskim dnie bez pierścienia dookólnego (typ IA), wysokości 6 cm, średnicy wylewu 16 cm, a dna 7 cm (tabl. V.16: 3). Druga miska (lub puchar) ma mocno wklęsłe dno bez pierścienia dookólnego, z wyraźną stopką (typ IIA-S), o średnicy 9,2 cm (tabl. V.16: 2). W zbiorze znajduje się również fragment wylewu talerza o średnicy ok. 28–30 cm, ułamek pokrywy z uchwytem (tabl. V.16: 1) oraz pokrywy lub górnej części miski, o brzegu o średnicy ok. 18 cm, od wewnątrz ornamentowanym żłobkami (tabl. V.16: 4). Ponadto do GT-A zakwalifikowano kilkanaście fragmentów brzuśców zdobionych pojedynczą i wielokrotną linią falistą, niekiedy współwystępującą ze żłobkami (tabl. V.11: 4), ornamentem odciskany (tabl. V.7: 3, 4), ukośnymi nacięciami, w jednym przypadku w powiązaniu z listwą plastyczną, a wyjątkowo samodzielnie występującymi żłobkami.

Do grupy technologicznej B zaliczono 13 fragmentów naczyń wykonanych techniką taśmowo-ślizgową, wypalonych w atmosferze utleniającej lub niepełnej redukcyjnej. Ich surowiec tworzyła glina żelazista schudzona domieszką droбно- lub średnioziarnistą (o granulacji do ok. 0,1 cm), często z udziałem pojedynczych większych ziaren. Grubość ścianek wyrobów tej grupy waha się od 0,4 do 0,8 cm. Większość zbioru stanowią fragmenty garnków. Jeden z nich to egzemplarz RF-IIA, o brzegu zbliżonym do typu G-IV i średnicy ok. 14–15 cm (tabl. V.19: 6). Na brzuścu zdobiony jest on rzędem ukośnych kresek, umieszczonych na listwie plastycznej, a na wylewie krzyżującymi się nacięciami. Podobny styl reprezentuje naczynie RF-III A, o niestandardowo ukształtowanej krawędzi i średnicy ok. 17 cm, dekorowane plastycznymi żłobkami i ukośnymi nacięciami (tabl. V.18: 3). Dwa garnki o wylewach typu G-XIIIB sklasyfikowano jako RF-V. Jeden z nich, z otworkiem na szyjce, ma ok. 18 cm średnicy (tabl.

⁶ Badania M. Dzika i G. Śnieżki, którym składamy serdeczne podziękowania za udostępnienie rysunków naczyń.

V.18: 1), zaś drugi, zdobiony żłobkami, mierzy 15 cm (tabl. V.18: 2). Kolejny okaz to przykład RF-IIB, o brzegu typu G-VA i średnicy ok. 18 cm, ornamentowany żłobkami, wielokrotną linią falistą i krótkimi rytmami kreskami. Do omawianej grupy należy też prawdopodobnie fragment naczynia RF-I, o krawędzi typu G-X i średnicy ok. 18 cm, którego dekorację tworzą żłobki i rząd owalnych odcisków (tabl. V.17: 4). Forma garnków GT-B (ukształtowanie wylewów) nawiązuje do wyrobów wczesnośredniowiecznych, natomiast pod względem techniki wykonania i zdobnictwa odpowiadają one już egzemplarzom datowanym na XIV–XV w. (por. m.in. Kruppé 1981, tabl. 2: 14; 7: 8).

Naczynia stołowe opisywanej grupy technologicznej reprezentowane są przez dwa niesklasyfikowane fragmenty wylewów, w tym jeden z ornamentem ukośnych nacięć i owalnych odcisków, a także przez bardzo lekko wklęsłe dno ze stopką (typ IIA-S) i śladami odcinania, będące prawdopodobnie częścią kubka. Ponadto do GT-B zakwalifikowano cztery fragmenty brzuśców. Dwa z nich zdobione są odciskany ornamentem strefowym, zaś pozostałe plastycznymi żłobkami oraz stempelkami naśladującymi naczynia kamionkowe tzw. grupy Falkego (tabl. V.19: 2). Wyroby dekorowane analogicznie jak ostatni okaz, najczęściej jednak wypalone w atmosferze redukcyjnej, pochodzą m.in. z Tykocina, pow. białostocki (Auch, Trzeciecki 2015, ryc. 11: 1–3; tabl. 9: 9), Węgrowa, pow. *loco* (Kruppé 1961, ryc. 35) i Warszawy (Trzeciecki 2017, ryc. 6: 2, 4). Ułamek w podobny sposób zdobionego egzemplarza znaleziono również na terenie suraskiego miasta (Krasnodębski, Olczak 2015a, tabl. 22: 2; 35: 1).

Trzy fragmenty, w tym dwa wylewy i jeden brzusiec, pochodzą z garnków wykonanych z gliny żelazistej przy użyciu techniki ugniatania wałeczkowego (GT-A) bądź taśmowo-ślizgowej (GT-B). Jeden z nich to ornamentowany żłobkami okaz RF-I, o wylewie mającym ok. 11 cm średnicy, ukształtowanym nietypowo dla ceramiki późnośredniowiecznej z omawianego ośrodka (tabl. V.17: 3). Jego forma i sposób dekoracji nawiązują do wyrobów wczesnośredniowiecznych. Drugie naczynie, o średnicy krawędzi ok. 15 cm, wyróżnia się dwustożkowatym profilem brzuśca (tabl. V.17: 2). Na brzuścu zdobione jest ono żłobkami i odciskami grzebienia, zaś na krawędzi wylewu nacinanymi kreskami. Garnek ten można wiązać z V lub VI fazą użytkowania grodu (por. rozdz. VII.2). Wyroby o podobnie dekorowanych brzegach pochodzą m.in. z grodziska w Bielsku Podlaskim (Szymański 1971) i z kurhanów w Czajach-Wólce, pow. bielski (Chilmon 1971, tabl. I: 5; III: 1).

Jako naczynia grupy technologicznej C1, wykonane z glin żelazistych techniką taśmowo-ślizgową i wypalone w atmosferze redukcyjnej, sklasyfikowano 26 fragmentów. Charakteryzują się one drobnoziarnistą domieszką, zwykle o granulacji do ok. 0,05 cm, a wyjątkowo większej, ściankami o grubości 0,4–0,8 cm i najczęściej jednobarwnymi przełamami. W grupie tej wyróżniono fragmenty dzbanów, kubków, misek, garnków, a także ułamki naczyń stołowych o nieokreślonej formie. Najliczniejszą serią stanowią części dzbanów, o średnicy wylewów ok. 13–15 cm (8 fragm., tabl. V.20: 4, 5). Ich ornament tworzą zazwyczaj odciskane radełkiem wzory o układzie strefowym (tabl. V.20: 5), często połączone z polerowaniem powierzchni lub poziomą listwą plastyczną, niekiedy wygniataną palcami (tabl. V.20: 4). Rzadziej wyroby tego rodzaju dekorowano żłobkami dookołnymi, niekiedy w połączeniu z polerowaniem powierzchni, a także ornamentem wygniatanym palcami, w jednym przypadku powiązany z listwą plastyczną. Do opisywanej grupy technologicznej zaliczono też fragment lekko wklęsłego dna (typ IIA) kubka o średnicy ok. 5 cm, ze śladami odcinania i znakiem garncarskim

o kształcie drabiny. Ponadto z kubków lub pucharków, ewentualnie z małych dzbanów, pochodzi prawdopodobnie pięć kolejnych ułamków dolnych części naczyń, o średnicy 7–8 cm. Ich dna są najczęściej bardzo lekko podniesione, rzadziej płaskie, często z wyodrębnioną stopką (typy IA, IA-S, IIA-S, tabl. V.20: 2). Jedno z nich ma kształt rozety (tabl. V.19: 4). Na czterech dnach widoczne są ślady odcinania drutem od tarczy koła. Wśród naczyń stołowych GT-C1 wyróżniono też fragmenty dwóch misek. Jedna z nich na brzuscu zdobiona jest żłobkami i ornamentem strefowym odcisniętym radełkiem, zaś na krawędzi rytą linią falistą (tabl. V.20: 3). Ornament drugiej tworzą umieszczone na wylewie żłobki. Poza tym cztery fragmenty brzuśców i jedno dno pochodzą z naczyń stołowych, których formy nie udało się określić. Większość z nich dekorowana jest wzorami wykonanymi radełkiem (tabl. V.19: 5), a jeden – stanowiący być może ułamek miski – poziomą listwą plastyczną z rzędem owalnych dołków (tabl. V.19: 3).

Naczynia stołowe GT-C1 można datować na ogół na XIV–XV w., z wyjątkiem kilku, które pochodzą zapewne z XVI stulecia. Stanowią one największy zbiór wyrobów tego rodzaju pozyskanych z grodu, ponieważ egzemplarze z wydzielonych w wykopie 4 faz V i VI są bardzo nieliczne (por. rozdz. VII.2). Również na obszarze osady i miasta znaleziono niezbyt wiele wyrobów o podobnej stylistyce i technice wykonania (Bieńkowska 2015, tabl. 13: 3; Krasnodębski, Olczak 2015a, m.in. tabl. 9: 8; 18: 4; 25: 4; Olczak 2015b, tabl. 6: 4). W najbliższej położonych ośrodkach grodowych z tego okresu okazy o zbliżonym kształcie i dekoracji odkryto m.in. w Wiźnie, pow. łomżyński, stan. 1 i Brańsku, pow. bielski, stan. 1 (Jarzębska 1972, tabl. XXIV: 5; XXV: 1 oraz materiały w Muzeum Podlaskim w Białymstoku, dalej cyt.: MPB). Nawiązują one do ceramiki typowej dla miast lokacyjnych z północnych i zachodnich obszarów dzisiejszej Polski (Kruppé 1981, m.in. tabl. 39: 6, 9; 40: 4; 52: 8).

Tylko dwa fragmenty naczyń GT-C1 można sklasyfikować jako garnki. Pierwszy z nich pod względem formy nawiązuje do wyrobów wczesnośredniowiecznych. Charakteryzuje się on cylindryczną szyjką (RF-VII), średnicą brzegu ok. 13 cm oraz dekoracją w postaci żłobków dokolnych i wzoru odcisniętego, prawdopodobnie grzebieniem (tabl. V.19: 1). Garnki o zbliżonej formie wytwarzane były do XV stulecia (Kruppé 1981, tabl. 15: 10; Trzeciecki 2016, aneks 4, tabl. 64: 10; 66: 8; 97: 5). Drugi okaz to przykład naczynia RF-I, o średnicy wylewu ok. 15 cm, zdobionego radełkiem (tabl. V.20: 1). Jest on utrzymany w stylistyce typowej dla garncarstwa późnośredniowiecznego. Podobne do niego wyroby datowane są zazwyczaj na XIV w., rzadziej na XIV–XV w. (Kruppé 1981, m.in. tabl. 4: 17; 7: 15, 17; 9: 9; 10: 18, 23; 20: 20; 22: 16; Trzeciecki 2016, aneks 4, tabl. 87: 9).

Dziesięć fragmentów pochodzi z naczyń wykonanych z glin żelazistych i wypalonych w atmosferze redukcyjnej, o nieokreślonej bliżej technice wykonania (GT-C3). Pod względem technologicznym i stylistycznym są one zbliżone do opisanych wyżej wyrobów GT-C1 (drobna domieszka, ścianki o grubości 0,3–0,7 cm, jednobarwne przełamy). Większość z nich to zapewne części dzbanów (8 fragm.), o średnicy wylewów od 8 do 14 cm. Cztery egzemplarze mają polerowaną powierzchnię, a pozostałe zdobione są polerowaniem w połączeniu ze żłobkami, żłobkami i polerowanym wzorem falistym oraz żłobkami i ornamentem wykonanym radełkiem (po 1 fragm.). W omawianej grupie wyróżniono też ułamek miski, o wylewie dekorowanym rytą linią falistą. Chronologię tych materiałów można określić na XV–XVI w.

Dwa fragmenty to części naczyń szklonych, wykonanych prawdopodobnie techniką toczenia z glin żelazistych. Pierwszy z nich to pokryte brązowym szkliwem ucho dzbana (GT-E). Drugi ułamek pochodzi z pseudomajolikowego talerza (GT-H), zdobionego kremowym i czarnym wzorem umieszczonym na brązowym tle. Wyroby te można datować na 2. połowę XVI – XVII w. Mają one nieliczne analogie wśród materiałów odkrytych w fosie fazy C w wykopie 1 (por. rozdz. VII.2), a także na terenie miasta (Krasnodębski, Olczak 2015a, tabl. 36).

V.2.2. Kafle

W zbiorach grodzieńskiego muzeum przechowywanych jest kilka fragmentarycznie zachowanych kafli piecowych⁷. Wszystkie ułamki pochodzą ze szklonych okazów uformowanych w matrycach. Dwa z nich to fragmenty wykonanych w wysokim reliefie (0,3–1,0 cm) kafli płytowych z przedstawieniami figuralnymi, pokrytych zielonym szkliwem ołowiowym. Grubość ich lica poza reliefem wynosi 1,3 cm. Na jednym ułamku, noszącym ślady przepalenia, zachowała się dolna część postaci mężczyzny ubranego w buty i pończochy (tabl. V.21: 1). Na drugim z nich widoczna jest środkowa część postaci męskiej w przestronnej szacie z fałdami i mankietami (tabl. V.21: 2). W prawej dłoni, ubranej w rękawiczkę, trzyma on podłużny przedmiot podobny do laski. Odzież ta odpowiada świeckiej modzie z okresu renesansu. Oba okazy można datować na 1. połowę XVI w. Fragment podobnego kafła, pokrytego zielonym i brązowym szkliwem, z zachowaną dolną częścią postaci trzymającej wiosło, przechowywany jest w Muzeum Archeologiczno-Etnograficznym w Suraziu (dalej cyt.: MAES) (Pawlata 2008, ryc. 17: 2)⁸.

W kolekcji znajduje się także ułamek dolnej części ażurowego kafła tworzącego zwieńczenie pieca, na którym zachowały się pozostałości żółtego i zielonego szkliwa (tabl. V.21: 5). Dwa fragmenty, w tym jeden być może z kafła fryzowego (tabl. V.21: 6), zaś drugi prawdopodobnie z wypełniającego środkowego (tabl. V.21: 4), zdobione są wzorami roślinnymi oraz pokryte brązowym i zielonym szkliwem. Chronologia tych okazów nie wychodzi zapewne poza XVI stulecie. Natomiast dwa inne drobne ułamki, dekorowane stylizowanym ornamentem roślinnym i zielonym szkliwem (tabl. V.21: 3), można datować na XVI–XVII w.

V.2.3. Przedmioty z żelaza

V.2.3.1. Militaria

Z przedwojennych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na suraskim grodzisku pochodzi liczny zbiór przedmiotów o charakterze militarnym. Jego główną część stanowią groty broni miotającej, których znaleziono 207 (por. aneks 3, tab. 1). Wśród nich są dwa okazy o płaskim liściu i 205 egzemplarzy o ostrzu w przekroju czworobocznym. Kolekcję militariów uzupełniają grot włóczni i nieliczne przedmioty związane z oporządzeniem jeździeckim.

⁷ Szczegółowe opisy i wymiary przedmiotów omówionych w tym i kolejnych podrozdziałach zamieszczone zostały w aneksie 3.

⁸ W cytowanej pracy kafel ten opisano jako znalezisko z terenu miasta (stan. 7), jednak jest bardzo prawdopodobne, że pochodzi on z grodziska.

Wspomniany grot włóczni pochodzi najprawdopodobniej ze wschodniej części wykopu I (por. ryc. V.5). Jego długość wynosi 32,4 cm, z czego na liść przypada 18,6 cm (ryc. V.10; tabl. V.22: 1). Ostrze ma w rzucie bocznym formę deltoidalną o największej szerokości 4,6 cm, zaś w przekroju poprzecznym kształt spłaszczonego rombu. Średnica tulei u wylotu wynosi 3,4 cm. Grot ze względu na duże rozmiary i kształt ostrza najbardziej odpowiada typowi III wydzielonemu przez Andrzeja Nadolskiego, który badacz ten datuje na XI w. (Nadolski 1954, 54, tabl. XXI). Według klasyfikacji Anatolija N. Kirpicznikowa przedmiot należy do typu III, występującego od IX do XIII w., przy czym pod względem proporcji najlepiej odpowiada egzemplarzom podtypu IIIA, rozpowszechnionym w XI–XIII w. (Kirpicznikov 1966, ryc. 1, tab. 4). Na omawianym obszarze grotu włóczni na stanowiskach osadniczych rejestrowane są rzadko. Z okolic Suraża pochodzi zaledwie kilka luźnych znalezisk tego rodzaju (zbiory MAES). Najbardziej zbliżony pod względem rozmiarów i kształtu ostrza jest grot odkryty nad brzegiem Narwi, w odległości kilkuset metrów na południe od grodziska (stan. 38, Pawlata 2008, ryc. 16: 13). Podobną formę ma również okaz znaleziony na powierzchni grodu we Wnorach-Wypychach, pow. wysokomazowiecki, stan. 1 (Antoniewicz 1952). Spośród kilku grotów włóczni odkrytych na pobliskim cmentarzysku w Daniłowie Małym, stan. 1 najbardziej zbliżony do

omawianego egzemplarza jest przedmiot stanowiący wyposażenie grobu nr 3 (Koperkiewicz, Krasnodębski 2006, ryc. 13: t). Pochówek ten należy do starszej fazy użytkowania nekropoli, która jest datowana od 2. ćwierci XI w. do przełomu XI i XII w. (Olczak, Krasnodębski, Bieńkowska 2019, 86 n.). Kilkanaście grotów włóczni pochodzi z trzech cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych Wysoczyzny Drohiczyńskiej: Dołubowa, stan. 1, Smolug, stan. 1 i Czarnej Wielkiej, stan. 1 (wszystkie pow. siedmiogrodzki). Większość z nich została sklasyfikowana jako typ IIIIB według Anatolija N. Kirpicznikowa (Dzik 2015a, 231 n., tab. 23).

V.2.3.1.2. Groty broni miotającej

Podobnie jak w przypadku pozostałych przedmiotów pozyskanych z badań przeprowadzonych w 1936 r., również dla grotów broni miotającej brak informacji na temat kontekstu ich znalezienia. Z wykonanego przez Aleksandra Stafińskiego szkicu (ryc. V.4) można wnioskować, że zdecydowana większość z nich pochodzi z południowej części majdanu, z wykopów II, VI i XI. W sondażu VIII odkryto co najmniej dwa okazy, w tym jeden niezachowany (ryc. V.7), zaś jeden pocisk znaleziono na pewno w wykopie I (Stafiński 1936a). Kilka grotów, przypuszczalnie o płaskim liściu („płaskie strzałki”), pozyskano też zapewne z sondażu V i VII (ryc. V.3: 3).

Ryc. V.10. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Żelazny grot włóczni odkryty prawdopodobnie we wschodniej części wykopu I z 1936 r., znajdujący się w zbiorach GDGAM. Fot. N. Paczobut

Klasyfikację grotów utrudnia stan zachowania zespołu, a mianowicie poddanie konserwacji jedynie jego niewielkiej części (36 egzemplarzy). Różnice wagowe między pociskami pokrytymi korozją i oczyszczonymi z niej mogły doprowadzić do niespójności w przyporządkowaniu ich do grup wagowych. Niepełną wartość poznawczą mają także okazy uszkodzone – pozbawione części tulei lub trzpienia, rzadziej ostrza. Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, pomimo pokaźnej liczebności zbioru jest on tylko umiarkowanie przydatny do charakterystyki broni strzelczej omawianego ośrodka.

Dla grotów broni miotającej istnieje wiele różnych typologii, często ograniczających się do materiałów z pojedynczych stanowisk (por. m.in. Kola, Wilke 1976; Kola, Wilke 1985, 108–111; Świątkiewicz 2010; Chudzińska 2014). W przypadku znalezisk pochodzących z ziem obecnej Polski najbardziej uniwersalne są klasyfikacje Andrzeja Nadolskiego (Nadolski 1954) i Krzysztofa Wachowskiego (Wachowski 1982), natomiast dla terenów dawnej Rusi i współczesnej Litwy – Aleksandra F. Miedwiediewa (Medvedev 1966) i Gintautasa Rackevičiusa (Rackevičius 2002). Dla obszaru pogranicza mazowiecko-rusko-litewskiego nie opracowano dotychczas odpowiedniej typologii, m.in. z powodu niewielkiej liczby tego typu znalezisk. Ze względu na położenie geograficzne Suraza za najbardziej przydatną uznano klasyfikację grotów do kuszy opracowaną przez Gintautasa Rackevičiusa (Rackevičius 2002). Wykorzystano również ustalenia Krzysztofa Wachowskiego odnośnie grup wagowych (Wachowski 1982, 172, tab. 2). Za główne kryterium podziału zbioru przyjęto przekrój ostrza. Na tej podstawie wydzielono dwa okazy o płaskich liściach, które można interpretować jako groty strzał do łuku. Pozostałe pociski, charakteryzujące się ostrzami o czworobocznym przekroju, używane były w większości zapewne z kuszą, ale też prawdopodobnie z łukiem i kuszą wałową.

Groty o ostrzu płaskim

Dwa przechowywane w Grodnie groty strzał do łuku o płaskim ostrzu należą do okazów z trzpieniem i liściem nierozdzielonym (tabl. V.22: 2, 3), wydzielonych przez Andrzeja Nadolskiego w typ III (Nadolski 1954, 64 n.). Jeden z nich odkryty został prawdopodobnie w sągu wykopu I, według słów Aleksandra Stafińskiego pod warstwą „przypuszczalnie litewską”, w cienkiej warstewce spalenizny (Stafiński 1936a). Grot charakteryzuje się płaskim ostrzem o kształcie deltoidalnym (o największej średnicy na około $\frac{1}{3}$ jego długości), w przekroju mającym formę spłaszczonego rombu, oraz prostokątnym w przekroju trzpieniem (tabl. V.22.2). Jego długość całkowita wynosi 8,4 cm, z czego 5,1 cm przypada na liść. Szerokości ostrza to 1,9 cm. Grot waży 14 gramów. Zabytek najbardziej podobny jest do pocisków wyodrębnionych przez Aleksandra F. Miedwiediewa w typ 41 (Medvedev 1966, 45 n., tabl. 18: 13; 20: 29, 33; 23: 38). Większe egzemplarze (odmiana 1) o tym kształcie datowane są przez tego badacza od VIII–IX w. do połowy XI w., natomiast mniejsze (odmiana 2) od połowy XI w. do XIV w. (Medvedev 1966, 45). Okaz suraski należy raczej do drugiej grupy, aczkolwiek ma też wiele cech wspólnych z wyrobami przypisanymi do odmiany 1 (por. Medvedev 1966, tabl. 13: 31). Drugi grot z powodu zniszczenia brzegu ostrza trudno bliżej przyporządkować typologicznie (tabl. V.22: 3). Jego długość wynosi 8 cm, w tym długość ostrza 6 cm, przy szerokości 2,4 cm. Liść w rzucie bocznym ma kształt lancetowaty, o największej średnicy przypadającej zapewne nieco powyżej połowy jego długości, zaś w przekroju formę spłaszczonego rombu. Trzpień grotu jest w przekroju kolisty. Waga pocisku to 12 gramów.

Kilka słów poświęcić trzeba również wspomnianemu już okazowi z wykopu VIII, który znany jest wyłącznie z rysunku wykonanego przez Aleksandra Stafińskiego. Podobnie jak dwa poprzednie jest to grot z trzpieniem, o płaskim liściu, typu III według Andrzeja Nadolskiego (Nadolski 1954, 64 n.). Jego ostrze ma w rzucie bocznym kształt romboidalny, o największej średnicy znajdującej się na $\frac{2}{3}$ długości. Długość całkowita pocisku to prawdopodobnie ok. 7,4 cm, w tym ostrza 3,8 cm, przy jego szerokości ok. 2 cm⁹. Egzemplarz ten najbardziej przypomina groty wydzielone przez Aleksandra F. Miedwiediewa w typ 51 (Medvedev 1966, tabl. 16: 13; 30: 47). Pociski tego rodzaju występują w południowej części dawnej Rusi, gdzie datowane są szeroko na X–XIV w. (Medvedev 1966, 69). Ze względu na zaginięcie opisywanego zabytku jego klasyfikacja typologiczna nie jest jednak pewna.

W dorzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu groty strzał do łuku z trzpieniem i liściem nierozdzielonym znajdowane są porównywalnie rzadko. Jedne z najstarszych egzemplarzy, datowane na okres między schyłkiem X a 3. ćwiercią XI w., pochodzą z grodziska w Trzciance, pow. sokólski, stan. 1 (Stankiewicz 2009, 108 n., ryc. 1). Nieliczne groty tego typu odkryto też na grodziskach w Świątku-Strumianach, pow. wysokomazowiecki, stan. 1 (Jaskanis 2008, tabl. XIII: 4, 5) i Wiźnie (Jarzębska 1972, tabl. III: 8; Głosik 2001, ryc. 31: b), a także na osadzie przyrodowej w Bielsku Podlaskim, stan. 2 (materiały w MPB). Kilka okazów znanych jest z ośrodków południowej części regionu – z grodziska w Huszlewie, pow. łosicki, stan. 1 (Dulnicz, Żukowski 2005, 271, ryc. 12) oraz z osad: w Bobrówce, pow. hajnowski, stan. 1a (badania autorów), Mogielnicy, pow. siedlecki (Walicka 1957, tabl. LX: 2) i Ogrodnikach, pow. siemiatycki (Musianowicz, Zawadzka 1961, tabl. XXXI: 11). Stanowiska te datowane są na okres od 2. połowy X do XII w. (Walicka 1957, 366; Musianowicz, Zawadzka 1961, 166–169; Krasnodębski 2000, 182 n.; Dulnicz, Żukowski 2005, 273 n.). Luźne znalezisko analogicznego grotu odnotowano też w Drohiczynie, pow. siemiatycki (Musianowicz 1969, 152–155, tabl. XLII: 5). W Brześciu (Białoruś) pociski o płaskich liściach odkryto w warstwach z XII–XIII w. (Lysenko 1985, 221 n., ryc. 150: 11, 12).

Groty o płaskim liściu z trzpieniem uznaje się za typowe dla Rusi i Skandynawii (Nadolski 1954, 64). Zdaniem Andrzeja Nadolskiego nie można wykluczyć, że początkowo były one używane również na ziemiach polskich, a dopiero w późniejszym okresie zostały wyparte przez egzemplarze z tuleją i zadziarami (Nadolski 1954, 64 n.). Na obce pochodzenie grotów z trzpieniem na obszarze dorzecza środkowego Bugu może wskazywać brak ich znalezisk w grobach, w przeciwieństwie do okazów z tuleją (por. Koperkiewicz, Krasnodębski 2006, ryc. 13: i, j; Dzik 2015a, 232 n.). W tym kontekście interesujące jest pozyskanie kilku egzemplarzy tego typu militariów z powierzchni suraskiego grodziska lub z jego okolicy (Pawlata 2008, 106 n., 125, ryc. 8: 4, 6, 7, 9–12)¹⁰, a także z uroczyska Młynki – Suraż, stan. 11 (Karczewski 2008, Karta MAES-69; Olczak 2015a, ryc. 18).

⁹ Wymiary grotu podano na podstawie rysunku, por. ryc. V.7. Ponieważ inny grot na tym samym szkicu został przedstawiony w skali rzeczywistej, to możemy przypuszczać, że podobnie było również w tym przypadku.

¹⁰ W przypadku militariów znajdujących się w MAES istnieją nie tylko sprzeczne informacje na temat miejsca ich znalezienia, ale również autentyczności. Niektóre przechowywane w tym muzeum przedmioty żelazne to współczesne repliki (por. Karczewski 2008, MAES-67), dlatego też wszelkie wnioski na ich temat należy formułować bardzo ostrożnie.

Groty o ostrzu w przekroju czworobocznym

Wśród 205 pocisków o ostrzu w przekroju czworobocznym (kwadratowym lub romboidalnym) większość stanowią okazy z tuleją – typu II według klasyfikacji grotów beltów do kuszy Andrzeja Nadolskiego (Nadolski 1954, 65). Zaliczono do nich 168 sztuk, z czego bliżej określono 165 (por. aneks 3, tab. 1). W grupie tej wyróżniono egzemplarze odpowiadające typom 2C, 3A i 3B, 4A, 6A i 6B oraz 7C (ryc. V.11: 1–7; V.12: 1–13) w klasyfikacji Gintautasa Rackevičiusa (Rackevičius 2002, ryc. 5).

Typ 2C obejmuje groty o ostrzu mającym trójkątny zarys boczny, zaś przekrój kwadratowy lub romboidalny o zbliżonych wartościach przekątnych (ryc. V.11: 1; V.12: 1). Zaliczono do niego 22 egzemplarze. Długość całkowita grotów wynosi 4,7–6,1 cm, w tym długość liścia 2,2–3,2 cm, przy jego szerokości od 0,5 do 1,1 cm. Waga pocisków mieści się w zakresie 10–24 gramów.

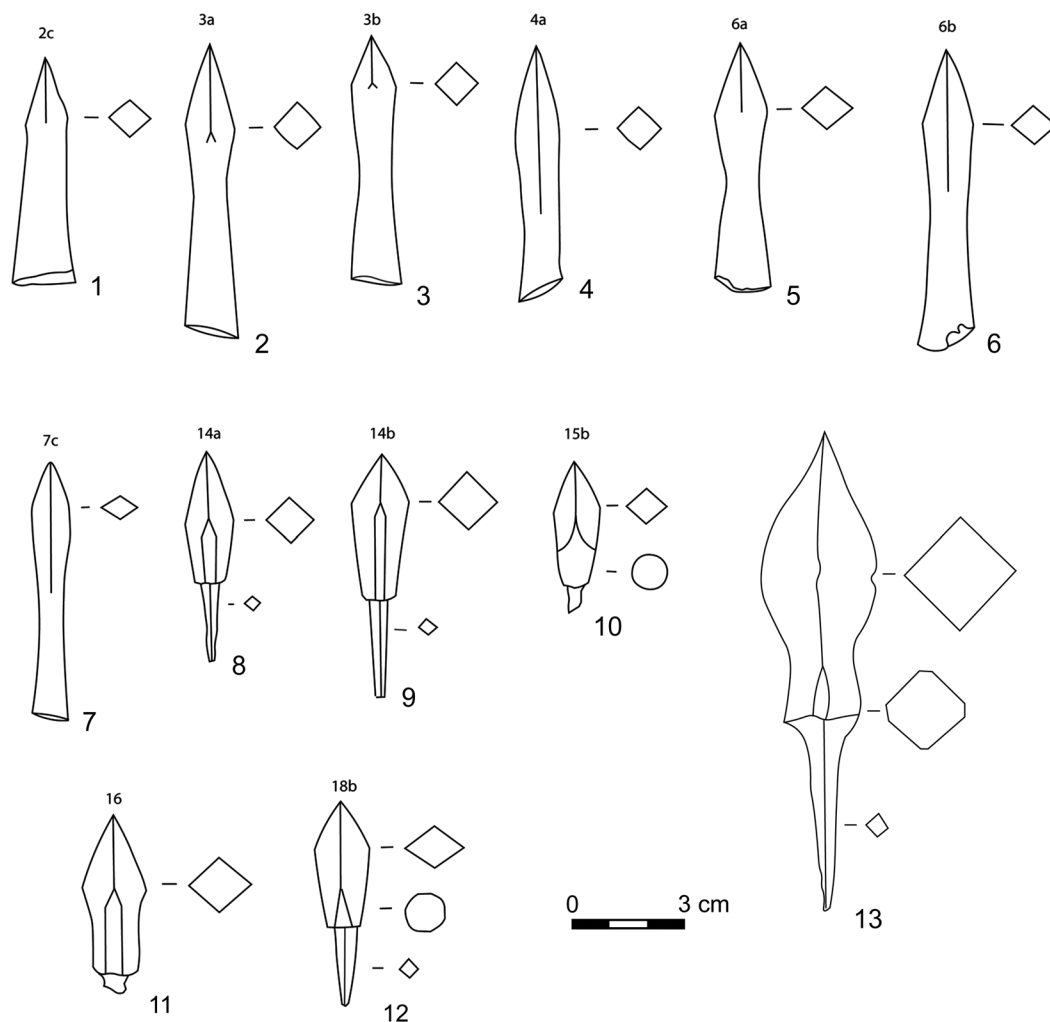
Typ 3 według wzmiankowanej klasyfikacji to groty o ostrzu w zarysie bocznym podwójnie piramidalnym, o kwadratowym przekroju poprzecznym. Okazy wariantu 3A mają maksymalną szerokością liścia w połowie jego długości (ryc. V.11: 2; V.12: 2, 3). Zaliczono do nich 25 pocisków o stożkowatych tulejach. Ich wymiary są bardzo zróżnicowane – długość egzemplarzy zachowanych w całości waha się od 4,9 do 7,2 cm, z czego ostrze mierzy od 2,4 do 4,4 cm. Szerokość liścia wynosi od 0,7 do 1,1 cm. Groty ważą od 14 do 32 gramów. Pociski wariantu 3B charakteryzują się maksymalną szerokością liścia przypadającą na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości (ryc. V.11: 3; V.12: 4–7; tabl. V.22: 4). Zakwalifikowano tu 43 egzemplarze, w tym sześć o bardzo krótkich ostrzach. Ich tuleje mają kształt walcowaty lub stożkowaty. Długość całkowita tych grotów mieści się w zakresie 4,9–7,9 cm, przy długości liścia od 2,4 do 4,5 cm i szerokości od 0,7 do 1,3 cm. Waga okazów tego rodzaju waha się od 14 do 44 gramów.

Typ 4A to pociski o ostrzu mającym kształt lancetowaty, o kwadratowym przekroju poprzecznym (ryc. V.11: 4; V.12: 8, 9). Największa szerokość liścia wypada w połowie jego długości. Do tego typu zakwalifikowano trzy egzemplarze o stożkowatych tulejach. Długość przedmiotów zachowanych w całości wynosi 7,1 i 7,3 cm, szerokość ostrza odpowiednio 0,9 i 0,7 cm, zaś waga – 30 i 24 gramów. Liście grotów mierzą od 3,8 do 4,6 cm.

Typ 6 grupuje groty o ostrzu w zarysie bocznym podwójnie piramidalnym, zaś w przekroju poprzecznym romboidalnym. Pociski wariantu 6A mają największą szerokość liścia w połowie jego długości (ryc. V.11: 5; V.12: 10). Jest on reprezentowany przez 23 egzemplarze o stożkowatych i walcowatych tulejach. Długość grotów zachowanych w całości mieści się w zakresie 4,0–7,4 cm, przy długości ostrza 2,2–5,4 cm. Szerokość liścia wynosi od $0,9 \times 0,9$ cm do $1,5 \times 1,3$ cm, zaś waga 12–26 gramów. Okazy uszkodzone mają liście o wymiarach w przekroju od $1,0 \times 1,0$ cm do $1,6 \times 1,5$ cm i ważą od 12 do 34 gramów. Największa szerokość liścia grotów przyporządkowanych do wariant 6B znajduje się na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości (ryc. V.11: 6; V.12: 11, 12; tabl. V.22: 5). Zaliczono tu 43 okazy o tulejach walcowatych bądź stożkowatych. Długość pocisków zachowanych w całości wynosi 4,4–7,6 cm, z czego od 2,5 do 4,4 cm przypada na ostrze. Szerokość ostrzy waha się od $1,0 \times 0,9$ cm do $1,8 \times 1,7$ cm. Groty ważą od 14 do 34 gramów. Wymiary ostrzy i waga okazów uszkodzonych mieszczą się w podanych zakresach.

Typ 7C obejmuje sześć pocisków charakteryzujących się ostrzem lancetowatym, o maksymalnej szerokości liścia na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości (ryc. V.11: 7; V.12: 13). Przekrój poprzeczny

ostrza jest romboidalny. Długość grotów wynosi 5,2–7,8 cm, szerokość ostrza od 0,9 × 0,6 cm do 1,5 × 1,2 cm, zaś waga 10–30 gramów. Liście mają od 3,0 do 3,6 cm długości, a tylko jeden mierzy więcej – 5,3 cm.

Ryc. V.11. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Typologia grotów broni miotającej pochodzących z badań przeprowadzonych w 1936 r. Rys. N. Kiziukiewicz, N. Paczobut

Waga 99 najlepiej zachowanych pocisków z tuleją waha się od 10 do 44 gramów. Stosując kryteria wyznaczone przez Krzysztofa Wachowskiego dla znalezisk z Ostrówka w Opolu, pow. *loco* (Wachowski 1982, 172, tab. 2), można je przyporządkować do następujących grup wagowych: C (6 sztuk), D (53) i E (34). Dwa egzemplarze lżejsze, odpowiadające grupie wagowej B, są uszkodzone. Według tej klasyfikacji tworzące większość zbioru grot kategorii D można wiązać z łukiem bojowym złożonym lub kuszą pierwotną (Wachowski 1982, tab. 4). Znaczący udział mają w nim jednak również pociski używane z kuszą właściwą (grupa E). Lekkie grotki grupy C łączone są przez tego autora z prostym łukiem bojowym (Wachowski 1982, tab. 4).

Na obszarze obecnej północno-wschodniej Polski grotki broni miotającej o czworobocznym przekroju odkrywane są rzadko. Poza Surazem pociski z tuleją stanowią w tym regionie mniejszość. Wśród znalezisk z Wizny wyróżnić można kilka egzemplarzy zbliżonych do wydzielonych w omawianym zespole typów 3B i 6B (Jarzębska 1972, tabl. III: 5; Głosik 2001, ryc. 31: i). Grotki z Brańska (Stankiewicz 1994, ryc. 1: 1, 6) najbardziej przypominają suraskie

okazy typu 4C. W innych częściach Mazowsza groty zbliżone do typów 3 i 4 odkryto m.in. na datowanym na XIII w. grodzisku w Błoniu, pow. warszawski zachodni (Cofa 1953, 47, tabl. XIII: 2; XIX: 1). Na Litwie groty z tuleją występują dość rzadko (Rackevičius 2002, tab. 10). Tworzące w Surażu największą grupę pociski typów 3 i 6 datowane są na tamtych terenach odpowiednio na okres od 2. połowy XIV do 1. połowy XVI w. oraz na 2. połowę XIV – 1. ćwierć XV w., z możliwością występowania do 1. połowy XVI stulecia (Rackevičius 2002, tab. 2). Przeważają pociski o kwadratowych przekrojach (typu 3), które znaleziono głównie w Wilnie, rzadziej w innych ośrodkach (Rackevičius 2002, 77–83, tab. 10, ryc. 87: 1–4; 90: 2; 98: 1–6; 105: 4–6). Chronologię analogicznych egzemplarzy z obszaru Rusi określa się na XIII–XIV w. (Medvedev 1966, 94, ryc. 31: 4). Stanowiące dość liczną grupę w omawianym zbiorze groty typu 2C są dobrze potwierdzone na Litwie od 2. połowy XIV do 1. ćwierci XV w., mogły być jednak używane do połowy XVI stulecia (Rackevičius 2002, tab. 2). Większość z nich pochodzi z Wilna (Rackevičius 2002, 70–76, tab. 10, ryc. 101: 1; 105: 1–3). Okazy podobne do pocisków tego rodzaju w Brześciu znalezione zostały w warstwach z XIV–XVI w. (Lysenko 1985, 222 n., ryc. 150: 21, 22). W innych regionach Rusi datowane są na XIII–XV w. (Medvedev 1966, 94, ryc. 31: 14). Wąską chronologię (2. połowa XIV – 1. połowa XV w.) mają na terenach litewskich okazy typów 4 i 7 (Rackevičius 2002, tab. 2). Nieliczne przykłady pierwszego z nich pozyskano z Troków i Wilna (Rackevičius 2002, 83 n., ryc. 80: 2; 90: 3; 101: 5; 105: 7). Okazy drugiego z wymienionych typów pochodzą przeważnie z Wilna, ale też z kilku innych miejsc (Rackevičius 2002, 86–88, tab. 10, ryc. 40: 2; 91: 1; 95: 2; 105: 8). Dość liczne groty o tym kształcie znane są z Rusi, m.in. z Nowogrodu Wielkiego, gdzie znalezione zostały w warstwach z XIV w. (Medvedev 1966, 94 n., ryc. 31: 9, 20).

Na terenach obecnej północnej i zachodniej Polski wyróżnione w opisywanym zbiorze groty z tuleją typu 3, 4 i 6 znajdują analogie wśród pocisków odmiany I-B:3 z grodziska w Raciążu, pow. tucholski, datowanego na 2. połowę XIII oraz przełom XIII i XIV w. (Świątkiewicz 2010, 9, 35, m.in. ryc. 19: 6–8, 11, 12; 20: 6, 12). Okazy typu 6a odkryto na grodzisku w Bydgoszczy-Fordonie, pow. *loco*, w warstwach z XII–XIV w. (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959–1960, 157, tabl. XXVI: 10). W Białogardzie, pow. lęborski, stan. 4 odnotowano egzemplarze zbliżone do typów 4, 6B i 7, wydzielone na tamtym stanowisku w typ I-B:3 (Świątkiewicz 2014, ryc. 8: 6, 8, 11, 14). Są one datowane na okres od połowy XII do końca XIII w. (Świątkiewicz 2014, 30). W Międzyrzeczu, pow. *loco* znaleziono m.in. groty zbliżone do suraskich typów 3 (Łaszkiwicz, Michalak 2007, tabl. 11: 9; 12: 1, 3, 9, 10), 4 (Łaszkiwicz, Michalak 2007, tabl. 10: 2, 7; 11: 11), 6 (Łaszkiwicz, Michalak 2007, tabl. 11: 1, 10; 12: 6) i 7 (Łaszkiwicz, Michalak 2007, tabl. 9: 1; 11: 4; 12: 4). Pociski z tuleją bardzo licznie występują w Małopolsce i na Śląsku. Najbardziej podobne do suraskich egzemplarze z zamku w Muszynie, pow. nowosądecki przypisano do typów I-2a i I-3 (Chudzińska 2014, 69–71, ryc. 6). Większość znalezisk grotów z tego obiektu łączona jest z jego zniszczeniem wskutek działań wojennych na przełomie 3 i 4. ćwierci XV w. (Chudzińska 2014, 53). Na zamku w Czchowie, pow. brzeski, stan. 1 odnotowano przede wszystkim odpowiedniki suraskich pociski typu 7 (Szpunar, Glinianowicz 2006, tabl. 3: a–c, f–h; 4: a–d, g, h), rzadziej 3 i 6 (Szpunar, Glinianowicz 2006, tabl. 4: i–k; 5: a) oraz 4A (Szpunar, Glinianowicz 2006, tabl. 4: e, f). Militaria z tego obiektu datowane są na XIV–XV w. (Szpunar, Glinianowicz 2006, 137 n., 160–162, 171). Na Ostrówku w Opolu groty o podobnych parametrach występowały od XII w. do okresu nowożytnego (Wachowski 1982, tab. 1, ryc. 6).

Ryc. V.12. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór grotów broni miotającej z tuleją (1–13) i z trzpieniem (14), pochodzących z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM: 1 – nr kat. 2888/4; 2 – nr kat. 3606/13; 3 – nr kat. 3599/13; 4 – nr kat. 3606/11; 5 – nr kat. 2898/3; 6 – nr kat. 2898/4; 7 – nr kat. 2898/6; 8 – nr kat. 3606/16; 9 – nr kat. 2898/2; 10 – nr kat. 3599/12; 11 – nr kat. 3606/18; 12 – nr kat. 2898/5; 13 – nr kat. 3599/17; 14 – nr kat. 3607/12. Fot. N. Paczobut

Mniej liczną grupę stanowią w omawianym zbiorze groty z trzpieniem, typu I w klasyfikacji Andrzeja Nadolskiego (Nadolski 1954, 65). Zaliczono do nich 37 przedmiotów, które przyporządkowano głównie do typów 14A i 14B, rzadziej do 15B, 16 i 18B (ryc. V.11: 8–12) według Gintautasa Rackevičiusa (Rackevičius 2002, ryc. 6).

Typ 14 grupuje pociski charakteryzujące się ostrzem o zarysie bocznym podwójnie piramidalnym, w przekroju kwadratowym lub romboidalnym o zbliżonych wartościach przekątnych. Groty wariantu 14A (25 sztuk) mają maksymalną szerokość kolca w połowie jego długości (ryc. V.11: 8; V.12: 14; tabl. V.22: 6, 7). Długość egzemplarzy diagnostycznych waha się od 5,0 do 6,9 cm, z czego od 3,0 do 6,1 cm przypada na ostrze. Szerokość kolca wynosi od 0,9 do 1,7 cm. Waga pocisków mieści się w zakresie 12–32 gramów. Siedem grotów zaliczono do wariantu 14B, o maksymalnej szerokości kolca na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości (ryc. V.11: 9; tabl. V.22: 8). Długość zachowanych w całości okazów tego rodzaju wynosi 4,8–6,3 cm, szerokość ostrza 1,0–1,4 cm (przy jego długości 3,3–4,6 cm), zaś waga 12–25 gramów.

Typ 15B obejmuje grot o ostrzu podwójnie piramidalnym, o kwadratowym przekroju poprzecznym, w dolnej części przechodzącym w kolisty (ryc. V.11: 10). Największa szerokość kolca znajduje się na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości. Typ ten jest reprezentowany przez jeden uszkodzony egzemplarz, o zachowanej długości całkowitej 3,8 cm i wadze 12 gramów. Jego kolec ma 3 cm długości, zaś w przekroju mierzy $1,1 \times 0,9$ cm.

Typ 16 to grot o ostrzu mającym zarys boczny podwójnie piramidalny, o największej szerokości kolca w połowie jego długości (ryc. V.11: 11). Przekrój poprzeczny ostrza jest romboidalny, w dolnej części przechodzący w wieloboczny. Do tego typu zaliczono jeden uszkodzony egzemplarz, o zachowanej długości całkowitej 4,3 cm (w tym długości kolca 3,9 cm), wymiarach kolca w przekroju $1,6 \times 1,4$ cm i wadze 24 gramów.

Typ 18B grupuje pociski, których ostrze ma kształt podwójnie piramidalny o romboidalnym przekroju poprzecznym, w dolnej części przechodzącym w wieloboczny. Największa szerokość kolca znajduje się na $\frac{2}{3}$ lub $\frac{3}{4}$ jego długości (ryc. V.11: 12). Kształtem tym charakteryzują się dwa egzemplarze. Grot zachowany w całości ma 5,2 cm długości, z czego 3,2 cm przypada na kolec, przy przekroju ostrza mierzącym $1,4 \times 1,1$ cm i wadze 16 gramów. Długość egzemplarza uszkodzonego wynosi 4,8 cm, wymiary przekroju kolca $1,3 \times 1,2$ cm, zaś waga 14 gramów.

Wyraźnie różny od omówionych jest jeden grot z trzpieniem (ryc. V.11: 13; tabl. V.22: 9). Z opisu Aleksandra Stafińskiego wynika, że znaleziono go w wykopie VIII, na podobnej głębokości co m.in. monetę Kazimierza Wielkiego (ryc. V.7; por. Stafiński 1936e). Jest to okaz większy i cięższy od pozostałych, o długości całkowitej 12,5 cm i wadze 176 gramów. Jego ostrze ma 7,7 cm długości i kwadratowy przekrój, o szerokości boku 2,2 cm. Grot ten ze względu na swój duży ciężar nie mieści się w żadnej z grup wagowych wyznaczonych przez Krzysztofa Wachowskiego (Wachowski 1982, 172, tab. 2). Egzemplarz o zbliżonej długości i kształcie kolca, jednak znacznie lżejszy, pochodzi z grodziska w Słoszewach, pow. brodnicki (Kola, Wilke 1976, 94, ryc. 10: d). Według autorów publikacji mógł być on używany z kuszą wałową (Kola, Wilke 1976, 104 n.). Podobne pociski znalezione na terenie obecnej Litwy ważą od 120 do 400 gramów (por. Rackevičius 2002, 262 n.). Datowane są one na XIV – 1. połowę XV w. (Rackevičius 2002, 118–120, tabl. 3).

Wśród pozostałych 17 zachowanych w całości grotów z trzpieniem znajdują się egzemplarze ważące od 12 do 26 gramów. Większość (12 sztuk) stanowią pociski grupy wagowej D. Według kryteriów zastosowanych przez Krzysztofa Wachowskiego można je łączyć z łukiem bojowym złożonym lub kuszą pierwotną (Wachowski 1982, tab. 4). Do grupy C należą dwa grot, zaś do E – cztery. Pierwsze z nich używane były prawdopodobnie z prostym łukiem bojowym, zaś drugie z właściwą kuszą bojową (Wachowski 1982, tab. 4).

Na obszarze wschodniego Mazowsza liczny zbiór pocisków z trzpieniem odkryto na grodzisku w Wiźnie (Janiszowski 1969; Jarzębska 1972, tabl. I–III; Głosik 2001, ryc. 31: g, h, i). Niektóre z nich charakteryzują się kolcem o kształcie zbliżonym do ostrzy suraskich grotów typu 14 (Jarzębska 1972, tabl. I: 2, 12, 20; II: 2). Nieliczne okazy o podobnym kształcie znaleziono na grodzisku i osadzie w Drohiczynie, gdzie łączono je zarówno z wczesnym, jak i z późnym średniowieczem (Musianowicz 1969, 155, tabl. XXVIII: 10; XXXVI: 12). Niewielki grot tego rodzaju pochodzi również z Nasielska, pow. nowodworski, stan. 1 (Błoński 2018, 97, ryc. 89: 2). Natomiast w Brańsku odkryto grot o kolcu, którego kształt jest zbliżony do egzemplarza typu 15B (Stankiewicz 1994, tabl. 1: 2).

Znaleziska grotów z trzpieniem są powszechne m.in. na obszarze współczesnej Litwy (Rackevičius 2002, tab. 11). Największą grupę tworzą okazy typu 14, pochodzące z okresu od początku XIV do 1. połowy XVI w. (Rackevičius 2002, tab. 2). Odkryto je m.in. w Kownie, Kłajpedzie, Wilnie i w Wielonie, rej. jurborski (Rackevičius 2002, 95–112, tab. 11, ryc. 36: 3; 38: 3; 50: 1, 2; 81: 1–4; 83: 2; 93: 1, 2; 108: 1, 2). Na terenach ruskich występują one rzadko, głównie w północno-zachodniej części obecnej Białorusi, gdzie datowane są z reguły na XIII–XIV w. (Medvedev 1966, 95 – typ 15, tabl. 31: 29; Zverugo 1975, 111, ryc. 32: 5, 6; Trusaŭ, Sobal', Zdanovič 1993, 59, ryc. 57: 4). Groty tego rodzaju często znajdowane są na ziemiach dzisiejszej północnej i zachodniej Polski. Bardzo duży zbiór egzemplarzy o analogicznym kształcie, ale o większej wadze, pozyskano z grodziska w Słoszewach, gdzie opisano je jako typ A (Kola, Wilke 1976, 92, ryc. 4). Tak jak i pozostałe militaria z tego stanowiska, są one datowane na 2. połowę XIV – 1. połowę XV w. (Kola, Wilke 1976, 85 n.). W Raciążu podobne okazy przyporządkowane zostały do typów II:1-B:3 i II:1-B:4 (Świątkiewicz 2010, 40, ryc. 23: 11–17), zaś w Plemiętach, pow. grudziądzki do typu IA1 (Kola, Wilke 1985, tabl. XII). Groty o zbliżonym kształcie kolca odkryto również na grodzisku w Bydgoszczy-Fordonie, w warstwach z XII–XIV w. (Rauhut, Rauhut, Potemski 1960, 296, tabl. LXXI: 9). Egzemplarze typu 15B wyróżniono m.in. w Słoszewach (Kola, Wilke 1976, 92 n., ryc. 5: a–d) i Bydgoszczy-Fordonie (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959–1960, 157 n., tabl. XXVI: 13). Na Litwie znaleziono je przede wszystkim w Wielonie, ale też w innych ośrodkach (Rackevičius 2002, 112–114, tab. 11, ryc. 36: 4; 38: 4; 65: 4–6; 69: 2, 3; 81: 5–9). Używane były głównie w okresie od XIV do 1. ćwierci XV w., z możliwością trwania do 1. połowy XVI stulecia (Rackevičius 2002, tab. 2). W Grodnie odkryte zostały w warstwach z 2. połowy XIV w. (Trusaŭ, Sobal', Zdanovič 1993, 59, ryc. 57: 3, 5). Na innych terenach Rusi występują bardzo rzadko (Medvedev 1966, 96 – typ 17, tabl. 31: 16). Podobnie jak poprzednia grupa datowane są na Litwie pociski typu 16 (Rackevičius 2002, tab. 2). Ich nieliczne okazy pozyskano m.in. z Wilna i Wielony (Rackevičius 2002, 114 n., tab. 10, ryc. 81: 11, 12; 108: 3). Okazy o zbliżonej formie kolca znaleziono w Słoszewach, gdzie wydzielono je w typ F (Kola, Wilke 1976, 96–98, ryc. 9). Groty typu 18, o romboidalnym przekroju poprzecznym ostrza, na Litwie datowane są na XIV – 1. połowę XV w. (Rackevičius 2002, tab. 2). Pochodzą z licznych ośrodków zlokalizowanych na tamtych terenach, na przykład z Kłajpedy, Kowna i Wielony (Rackevičius 2002, 116 n., tab. 11, ryc. 36: 5; 49: 6; 81: 14, 15). Wśród materiałów z ziem ruskich egzemplarze tego rodzaju prawie nie występują, spotykane są natomiast na Łotwie (Medvedev 1966, 95 n. – typ 16, tabl. 31: 19). W Słoszewach podobne groty sklasyfikowano jako typ D (Kola, Wilke 1976, 94 n., ryc. 7). Analogiczne pociski odkryto też na grodzisku w Bydgoszczy-Fordonie (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959–1960, tabl. XXVI: 15; Rauhut, Rauhut, Potemski 1960, tabl. LXXI: 10).

Podsumowując informacje na temat opisywanego zbioru grotów o czworobocznym przekroju, można stwierdzić, że przeważają w nim okazy z tuleją, głównie o ostrzach mających w przekroju kształt kwadratowy lub romboidalny o zbliżonych wartościach przekątnych. Większość stanowią okazy, które według ustaleń Krzysztofa Wachowskiego używane były przypuszczalnie z łukiem bojowym złożonym lub kuszą pierwotną (Wachowski 1982, tab. 4). Znaczący udział mają również egzemplarze łączone z kuszą właściwą. Wnioski te należy jednak traktować z dużą ostrożnością ze względu na wysoki stopień korozji grotów. Znaleziska z Surza mieszczą się w ogólnych ramach chronologicznych ustalonych dla przedmiotów tego

rodzaju pochodzących z sąsiednich terenów. Na ziemiach polskich groty bełtów do kuszy pojawiły się w XII w., natomiast masowo wykorzystywane były od XIII stulecia (Nadolski 1954, 65; Wachowski 1982, 171, tab. 1). Na Litwie używane były zwłaszcza w XIV – 1. połowie XV w., znacznie rzadziej w XIII stuleciu oraz w 2. połowie XV i 1. połowie XVI w. (Rackevičius 2002, 262, tab. 2). Zdaniem Gintautasa Rackevičiusa w ciągu XIV i XV w. następowało stopniowe zwiększanie się liczby grotów z tuleją (Rackevičius 2002, 261 n.). Brak kontekstu stratygraficznego nie pozwala na uściślenie datowania zespołu suraskiego. Na podstawie dużego zróżnicowania typologicznego tworzących go okazów można przypuszczać, że nie jest on jednorodny chronologicznie. Biorąc pod uwagę ustalenia w tej dziedzinie dla sąsiednich obszarów oraz ogólną sytuację polityczną panującą w regionie, najbardziej prawdopodobny okres, z którego pochodzą omawiane groty, to XIV – 1. połowa XV w.

V.2.3.1.3. Oporządzenie jeździeckie

Wśród zabytków żelaznych wyróżniono także dwa przedmioty związane z oporządzeniem jeździeckim. Pierwszy z nich to niewielki fragment podkowy, o szerokości ramy ponad 4 cm i grubości 0,4–0,5 cm. Charakteryzuje się ona brakiem bruzdy oraz uformowanym z końca ramion zaczepem, rozklepanym po bokach, o wysokości 1,6 cm i wymiarach u podstawy 1,3 × 1,1 cm (tabl. V.25: 5). Zachowały się dwa podkowiaki o prostokątnych główkach i zagiętych trzonkach.

Kolejne znalezisko to sprzączka do uprzęży (tabl. V.24: 8). Ma ona kształt prostokąta o zaokrąglonych rogach i wymiarach 6,0 × 4,3 cm. Wykonana została z dwóch sztabek o prostokątnym przekroju, o wymiarach 0,7 × 0,5 cm i 0,8 × 0,7 cm. Sprzączki o podobnej formie były używane w XII–XIII w. (Kirpičnikov 1973, 77, ryc. 43: 10), jednak nie można wykluczyć również późniejszej chronologii tego przedmiotu.

V.2.3.2. Noże

Liczną grupę przedmiotów żelaznych pochodzących z badań w Suraziu tworzą noże. W kolekcji grodzieńskiego muzeum znajduje się 15 narzędzi tego rodzaju (tabl. V.23; V.24: 1–5). Niektóre z nich odkryte zostały prawdopodobnie w wykopach I i V (ryc. V.5; V.6). Noże charakteryzują się zróżnicowanym stanem zachowania – siedem z nich jest zachowanych w całości, natomiast pozostałe mają odłamany fragment główki lub trzpienia. Wszystkie okazy należą do odmiany o jedno- lub obustronnie wyodrębnionym, najczęściej prostokątnym w przekroju trzpieniu oraz trójkątnej w przekroju główki, o grubości tylca 0,2–0,4 cm.

Największą grupę, składającą się z sześciu egzemplarzy, tworzą noże o trzpieniu obustronnie wyodrębnionym od główki, prostej linii tylca i prostym lub lekko łukowatym ostrzu (tabl. V.23: 2, 3, 5–7, 10). Najlepiej zachowane z nich odpowiadają typowi Ia wydzielonemu przez Ryszarda Rogosza (Rogosz 1983, ryc. 224). Noże tej grupy są zróżnicowane pod względem rozmiarów. Dwa okazy można zaliczyć do narzędzi dużych, z czego jeden ma 19 cm długości, w tym 13,5 cm długości główki, oraz 2 cm szerokości główki (tabl. V.23: 5). Niewiele mniejszy był zapewne drugi nóż, o zachowanej długości 15,9 cm i szerokości główki 1,3 cm (tabl. V.23: 6). W części przylegającej do trzpienia jego główka rozszerza się do 1,7 cm w celu lepsze-

go ustabilizowania oprawki. Pozostałe noże tego rodzaju są mniejsze – najlepiej zachowany z nich ma 13,5 cm długości, przy długości głowni 9,1 cm i jej szerokości 1,3 cm (tabl. V.23: 7).

Trzy noże charakteryzują się obustronnie wyodrębnionym od głowni trzpieniem, lekko łukowatą linią tylca i łukowatym ostrzem (tabl. V.23: 4, 9; V.24: 3). Tylko jeden egzemplarz jest zachowany w całości. Ma on 9,3 cm długości, z czego 6,6 cm przypada na głownię, oraz 1,2 cm szerokości głowni (tabl. V.23: 4). Można go zaliczyć do noży typu IIIb według Ryszarda Rogosza (Rogosz 1983, ryc. 224). Szerokość głowni pozostałych przedmiotów wynosi 1,1 cm i 1,4 cm.

Trzpienie dwóch noży są wyodrębnione tylko w górnej części, natomiast w dolnej tworzą jedną linię z ostrzem. Lepiej zachowany z ich, o prostym tylcu i łukowatym ostrzu, ma 12,3 cm długości całkowitej, w tym 8,2 cm długości głowni, przy jej szerokości 1,4 cm (tabl. V.23: 1). Drugi egzemplarz, o mocno zniszczonym ostrzu, należy do noży o końcu głowni wyraźnie zagiętym w dół w stosunku do linii trzpienia (tabl. V.23: 8).

Kolejny nóż ma wyodrębniony od dołu trzpień oraz łukowate linie tylca i ostrza (tabl. V.24: 2). Oprócz niewielkiego fragmentu trzpienia zachowała się z niego głownia o długości 11,5 cm i szerokości 2 cm. Ze względu na kształt linii zbiegnięcia się ostrza i tylca należy on do typu IIIa według Ryszarda Rogosza (Rogosz 1983, ryc. 224).

Następny nóż to okaz o obustronnie wyodrębnionym trzpieniu, łukowatym ostrzu i tylcu mającym w przedniej części niewielkie wcięcie (tabl. V.24: 4). Jest on zbliżony do noży typu IIB w klasyfikacji Ryszarda Rogosza (Rogosz 1983, ryc. 224). Długość całkowita narzędzia wynosi 10,1 cm, w tym długość głowni 7,7 cm. Głownia ma przeciętnie ok. 1 cm szerokości, zaś w tylnej części rozszerza się do 1,3 cm. Obie powierzchnie głowni wzdłuż linii tylca zdobione są punktami o kolistym kształcie. Przykłady noży ornamentowanych pochodzą z cmentarzysk w Święcku-Strumianach, stan. 3 (Jaskanis 2008, tabl. LXV: 7; CXLVIII, grób 76) i Grodnie (Voronin 1954, ryc. 99: 5).

Również kolejny nóż to egzemplarz z wcięciem na tylcu (tabl. V.24: 1). Wyróżnia się on znacznymi rozmiarami – jego zachowana długość wynosi 26 cm, w tym długość głowni co najmniej 15 cm, przy jej szerokości 2 cm. Ostrze narzędzia jest lekko łukowate, zaś trzpień w dolnej części wyodrębniony, o podniesionym do góry końcu, na którym znajduje się ślad po nicie.

Ostatni nóż to mały okaz, który ma 8,9 cm długości, z czego 5,6 cm przypada na głownię, oraz 0,9 cm szerokości głowni (tabl. V.24: 5). Charakteryzuje się on wyodrębnionym od góry trzpieniem, łukowatym ostrzem oraz lekko łukowatym, w przedniej części podniesionym do góry tylcem. Podobny egzemplarz pochodzi z cmentarzyska w Święcku-Strumianach (Jaskanis 2008, tabl. CXLIII, grób 466: 1).

V.2.3.3. Inne narzędzia i przedmioty codziennego użytku

Wśród pozostałych znalezisk żelaznych znajdują się dwa szydła lub przekuwacze, w tym jedno zachowane we fragmencie (tabl. V.25: 1, 2). Przedmioty wykonane zostały ze sztabek o przekroju romboidalnym, o wymiarach 0,30 × 0,45 cm i 0,3 × 0,5 cm. Okaz zachowany w całości ma 14,9 cm długości i oba końce zaostrome.

Kolejne narzędzie to niewielkie kleszcze kowalskie lub jubilerskie o owalnych szczękach (tabl. V.25: 6). Długość przedmiotu wynosi 18,4 cm, zaś wymiary szczęk do przegubu to 3,8 × 3,2 cm. Rękojeści mają przekrój kolisty, o średnicy 0,8 cm. Jedna z nich jest zakończona owalnym guzkiem i zagięta, natomiast końca drugiej brak. Przykłady kleszczy kowalskich pochodzą zarówno ze stanowisk wczesno- jak i późnośredniowiecznych (Kolčín 1953, ryc. 20–23; 99: 4; Kolčín 1959, ryc. 4: 1, 2; 7: 5–8; 8; Gurevič 1981, ryc. 77: 6; Zvâruga 2000, 371, ryc. 99: 1–3; Nowacki 2006, tabl. II). W literaturze przedmiotu pojawia się pogląd, że narzędzia o podobnych rozmiarach i kształcie szczęk służyły do obróbki metali kolorowych (Kolčín 1953, 61–63, 214 oraz ryc. 23; 99: 4). Według Borysa A. Kolczina wszystkie typy kleszczy były używane już w X w. (Kolčín 1953, 63). W Nowogrodzie Wielkim narzędzia te znajdowano w warstwach datowanych na XI–XV w. (Kolčín 1959, 17–23), jednak podobna forma znana jest również z nowożytnych źródeł ikonograficznych (Nowacki 2006, ryc. 4; 5). Kleszcze o analogicznych rozmiarach i zakończeniu rękojeści z Nowogródka (Białoruś), przeznaczone do cechowania wyrobów, pochodzą z budynku datowanego na 1. połowę – lata 70. XIII w. (Gurevič 1981, tab. 18).

Żelazne narzędzia do połowu ryb reprezentowane są przez grot harpuna i haczyk/oścień. Harpun o jednym zadziornie ma prostokątny w przekroju trzon, zwężający się ku zagiętemu pod kątem prostym końcowi (tabl. V.25: 3). Jego zachowana długość wynosi 19 cm. Przedmioty o podobnym kształcie znaleziono m.in. w Brześciu, w warstwach datowanych od XI do 1. połowy XIII w. (Lysenko 1985, 250 n., ryc. 162: 10, 11), w Wołkowysku (Zverugo 1975, ryc. 31: 21), Nowogródka (Gurevič 1981, ryc. 54: 9) i Grodnie (Laškevič 2004, ryc. 5: 5). Haczyk lub oścień na ryby, o końcu zaopatrzonym w zadziór, ma ok. 6 cm długości. Wykonany został przez zagięcie pręta o czworokątnym przekroju i szerokości boku 0,45 cm (tabl. V.25: 4). Analogiczne przedmioty znane są m.in. z pobliskiej osady w Daniłowie Małym, stan. 6 (Olczak, Krasnodębski, Jaremek 2018, ryc. 49: 4), a także m.in. z Drohiczyzna, stan. 1 (Musianowicz 1969, tabl. XXV: 15) i Ogrodników (Musianowicz, Zawadzka 1961, tabl. XXXXI: 20). Na terenie dzisiejszej zachodniej Białorusi podobne haczyki odkryto na przykład w Nowogródka (Gurevič 1981, ryc. 37: 2; 60: 1; 71: 4), Wołkowysku (Zverugo 1975, ryc. 31: 1–4, 15), Grodnie (Laškevič 2004, ryc. 1: 10, 13, 15; 2: 4–6, 7; 3: 4–6) oraz w Brześciu, w warstwach z XIII–XIV w. (Lysenko 1985, 249, ryc. 162: 2–4).

Kolejne znalezisko to krzesiwo ogniwkowe o kształcie wydłużonego owalu ze ściętymi końcami, wykonane ze sztabki o przekroju zbliżonym do prostokątnego (tabl. V.24: 6). Ma ono 9,1 cm długości, 2,6 cm szerokości i 0,5 cm grubości. Wewnętrzny brzeg sztabki zdobiony jest półkolistymi wycięciami, zaś z jednej strony przedmiotu znajduje się owalny otworek o wymiarach 0,7 × 0,5 cm. Na obszarze międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu narzędzia o zbliżonym kształcie zaliczone zostały do podgrupy II.1 (Dzik 2015a, 245, tab. 26). Na terenie ziem obecnej Polski krzesiwa ogniwkowe były używane od 2. połowy XI w. (Lachowicz 1957, tab. 1; Musianowicz 1969, 181 n.), natomiast na obszarze dzisiejszej Białorusi najbardziej rozpowszechnione były w XII–XIV w., ale wykorzystywano je do okresu nowożytnego (Zvâruga 2000, 381; Saganovič 2001, 270). Krzesiwa ogniwkowe o podobnym kształcie, z otworkami na obu końcach, były popularne w Nowogrodzie, gdzie pojawiły się w 1. połowie XII w. i występowały do połowy XIII w. (Kolčín 1959, 100 n., ryc. 84: 7, 8; 85). W dorzeczu środkowego Bugu przedmioty o formie zbliżonej do okazu suraskiego odkryto na

nekropolach w Czarnej Wielkiej, stan. 1 (Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, tabl. CXLVIII: 4) i Niewiarowie-Sochach, pow. siemiatycki (Musianowicz 1955, tabl. I: 5). Analogiczne krzesiwo, z otworkami na obu końcach, pochodzi też z Drohiczyna (Musianowicz 1969, tabl. XLIV: 8). Narzędzie o podobnie zdobionej, lecz bardziej prostokątnej ramie znaleziono w Brześciu, w warstwie datowanej na 2. połowę XIII w. (Lysenko 1985, 246 n., ryc. 160: 6).

Odkryta na grodzisku żelazna szpila pierścieniowata ma ostro zwężający się kołec o długości 13,2 cm, wykonany z pręta o przekroju kolistym i średnicy 0,6 cm (tabl. V.24: 7). Średnica jej kółka wynosi 3,8 cm. Uszko, w którym jest osadzone kółko, uformowane zostało prawdopodobnie przez sklepanie i zagięcie górnej części kolca. Przedmiot z Suraza należy do okazów niezdobionych, wydzielonych przez Jana Źaka w drugą grupę techniczną szpil żelaznych (Źak 1960, 417 n.). Analogiczne znaleziska z cmentarzysk międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu sklasyfikowane zostały jako grupa I (Dzik 2015a, 259 n.). Szpile pierścieniowate znane są ze stanowisk rozmieszczonych na terenie całej obecnej Polski. Uważa się je za produkt powstały pod wpływem oddziaływań skandynawskich bądź zachodnioeuropejskich (Źak 1960, 426–430; Wachowski 1977, 454). Ich datowanie jest szerokie i obejmuje okres od 1. połowy XI do XIV w. (Wachowski 1977, 447–450). W podobnym czasie (XI–XIV w.) przedmioty te były rozpowszechnione na Rusi (Zvâruga 2000, 381). W międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu szpile rzadko są znajdowane na stanowiskach osadniczych. Analogiczne okazy pochodzą m.in. z grodziska w Paszkowszczyźnie, pow. bielski, stan. 1 (Krasnodębski 2000, ryc. 4: 3) i osady Leśnictwo Teremiski w Puszczy Białowieskiej, pow. hajnowski, stan. 3 (Krasnodębski, Olczak 2018, 44). Szpila odkryta w Drohiczynie wykonana została z brązu i jest zdobiona (Musianowicz 1969, 188, tabl. XLIV: 1). Więcej egzemplarzy znanych jest z ośrodków grodowych położonych na terenie obecnej północno-zachodniej Białorusi, na przykład z Wołkowyska, Nowogródka i Brześcia (Zverugo 1975, ryc. 11: 1, 2, 5, 6; Gurevič 1981, ryc. 35: 15; 47: 7; Lysenko 1985, ryc. 164: 2, 4, 8). W Wołkowysku wyroby te datowane są na XI–XIII w. (Zverugo 1975, 37). Liczne szpile pochodzą ze stanowisk sepulkralnych, głównie z cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych zlokalizowanych w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu (Dzik 2015a, 259 n., tab. 31). Znaleziska z nekropoli tego typu Lechosław Rauhut datował na okres od przełomu XI i XII do połowy XII w. (Rauhut 1971, 467). Na pobliskim cmentarzysku w Daniłowie Małym odkryto dwie szpile pierścieniowate, z których jedna pod względem proporcji odpowiada okazowi suraskiemu (Koperkiewicz, Krasnodębski 2006, ryc. 13: I; Olczak, Krasnodębski, Bieńkowska 2019, 83).

Ostatnim przedmiotem wykonanym z żelaza jest zachowana we fragmencie blaszka o nieokreślonym przeznaczeniu (tabl. V.24: 9). Ma ona kształt zbliżony do trójkąta o wymiarach $7,7 \times 4,1$ cm i grubości 0,3 cm. Jeden lub oba końce blaszki są odłamane. Podobne znalezisko pochodzące z Nowogródka zostało zinterpretowane jako część klamki do drzwi (Gurevič 1981, ryc. 34: 8).

V.2.4. Przedmioty z metali kolorowych

Wśród przedmiotów z metali kolorowych znajduje się fragment mocno skorodowanej zawieszki dzwoneczkowej, wykonanej prawdopodobnie z brązu (tabl. V.26: 3). Ozdoba miała zapewne kulisty kształt. Zaopatrzona jest w uformowane z metalowej taśmy uszko, o wyso-

kości 0,5 cm i szerokości 0,55 cm. Dzwoneczki o zbliżonym kształcie pochodzą z pobliskich cmentarzysk szkieletowych w Surażu, stan. 2 (Bieńkowska 2005a, tabl. VII: 1; XIII: 4) i Świętku-Strumianach (Jaskanis 2008, 218, tabl. LXXXVI: 12; LXXXIX: 16, 17). Zawieszki o nieco innej formie znaleziono też na nekropoli w Daniłowie Małym (Koperkiewicz, Krasnodębski 2002, tabl. 1). Pojedyncze egzemplarze tych przedmiotów znane są również ze stanowisk osadniczych położonych w dorzeczu środkowego Bugu, takich jak Ogrodniki i Drohiczyn (Musianowicz 1969, tabl. XXV: 6; Musianowicz, Zawadzka 1961, tabl. XXX: 9) oraz z obszaru Puszczy Białowieskiej (materiały w IAE PAN). Zawieszki dzwoneczkowate mają bardzo szeroką chronologię, sięgającą od starszej fazy wczesnego średniowiecza do późnego średniowiecza, najczęściej jednak są datowane na X–XII w. (Kóčka-Krenz 1993, 91; Malinowski 1993, ryc. 2). Ich występowanie na ziemiach obecnej północno-wschodniej Polski można łączyć z wpływami z terenów zamieszkałych przez Bałtów (Malinowski 1993, 104–106).

Kolejny przedmiot z brązu lub miedzi to błystka na ryby (tabl. V.26: 1). Ma ona kształt wydłużonej płytki o długości 11 cm i szerokości 2,3 cm, zaopatrzonej na końcu w zadziór z haczykiem. W jej górnej części znajduje się otwór o średnicy 0,35 cm. Haczyk jest w przekroju czworokątny, o wymiarach 0,5 × 0,4 cm i szerokości przy zadziorze 0,8 cm. Podobne przedmioty, wykonane z brązu lub miedzi, odkryte zostały m.in. w Serocku, pow. legionowski (Zawadzka-Antosik 1968, ryc. 7: a), Brześciu, w warstwie z 1. połowy XIII w. (Lysenko 1985, 249 n., 251, ryc. 162: 1), oraz w Grodnie, gdzie są datowane na XII–XIII w. (Laškevič 2004, 193 n., ryc. 3: 1–3). Błystki służyły do przywabiania dużych ryb drapieżnych. Bardzo popularne były w XII–XIII w., a używano ich do niedawnych czasów (Laškevič 2004, 194 n.).

Na grodzisku znaleziono również odlaną prawdopodobnie z brązu okładzinę, o kształcie zbliżonym do trójkąta, o wymiarach 4,4 × 3,7 cm i grubości 0,2 cm (tabl. V.26: 2). Jest ona zdobiona wzorem wijącej się nitki, otaczającym centralnie umieszczony romb. Z dwóch nitów, którymi była pierwotnie przytwierdzona, zachował się jeden.

V.2.5. Przedmioty z kości i poroża¹¹

Wśród przechowywanych w grodzieńskim muzeum przedmiotów pochodzących z badań w Surażu znajduje się kilkadziesiąt okazów wykonanych z poroża i kości. Są to zarówno gotowe wyroby, jak i półprodukty. Tylko w przypadku kilku zabytków tego typu znane jest miejsce ich odkrycia. Jedna z okładzin (tabl. V.28: 1) i przedmiot wykonany z kości ptasiej (tabl. V.30: 1) pochodzą z wykopu VIII (ryc. V.7). Kości ze śladami obróbki znaleziono też w wykopie X.

V.2.5.1. Okładziny

Spośród siedmiu okładzin tylko trzy zachowane są w całości. Pierwsza z nich to okaz o długości 14,7 cm i szerokość 1,3–1,8 cm, zdobiony nacięciami o kształcie rombów, z przewierconymi pośrodku nich otworami na nity (tabl. V.27: 4). Płytką wykonaną została z żebra jelenia, rozciętego w poprzek i wypolerowanego na obu powierzchniach. Drugi przedmiot, o długości 9,5 cm i szerokość 1,65–1,95 cm, ornamentowany jest rzędem współśrodkowych kółek (tabl. V.27: 3). W jednym z trzech przewierconych otworów tkwi kościany nit. Okładzi-

¹¹ Oznaczenia archeozoologiczne wyrobów z kości i poroża wykonali A. Rozlucka i W. L. Bachmat z GDGAM.

na mogła stanowić fragment grzebienia. Kolejne znalezisko, pochodzące z wykopu VIII (ryc. V.7), to zapewne okładzina rękojeści noża, o długości 13,5 cm, szerokości 2,2–3,3 cm i półkolistym przekroju poprzecznym, o grubości do 1,7 cm (tabl. V.28: 1). Wykonana ona została z pnia poroża jelenia, poddanego obróbce cieplnej, a następnie rozciętego wzdłuż dłuższej osi. W okładzinie przewiercono dwa otworki, zaś jej końce ozdobiono ukośnymi i poprzecznymi żłobkami. Cztery przedmioty zachowane są we fragmentach. Najciekawszy z nich, z dwoma otworami na nity, ma 7,3 cm zachowanej długości, od 2,6 do 3,5 cm szerokości i 0,7 cm grubości (tabl. V.27: 6). Wykonany został z rozciętego wzdłuż dłuższej osi i wypolerowanego metapodium bydlęcego, po wewnętrznej stronie półkolistym wydrążonego. Okładzina zdobiona jest kolistymi punktami, które wzdłuż jej krawędzi tworzą obwódkę, zaś na środku romby i zygzak. Inna okładzina, o zachowanej długości 4,7 cm, szerokości 2,4 cm i grubości 0,3 cm, wykonana została z wypolerowanej kości ramieniowej, najprawdopodobniej bydlęcej (tabl. V.27: 1). Ma ona jeden przewiercony otworek i zdobiona jest wzorem współśrodkowych kółek. Z poroża jelenia wykonana została półkolistym wygięta płytką z dwoma otworami na nity i reliefowym ornamentem w kształcie podwójnych trójkątów (tabl. V.27: 2). Jej zachowana długość wynosi 6,8 cm, szerokość 1,40–1,65 cm, zaś grubość 0,2 cm. Ostatni przedmiot tego typu to zachowana prawie w całości niezdobiona okładzina zrobiona z żebra nieokreślonego gatunku ssaka (tabl. V.27: 5). Ma ona 7,8 cm długości, 1,3 cm szerokości i 0,2 cm grubości. Na obu jej końcach, które są ukośnie ścięte, przewiercone są otwory na nity.

Podobne wyroby kościane, służące jako okładziny rękojeści noży lub innych przedmiotów, a także jako części grzebieni, były szeroko rozpowszechnione w okresie wczesnego średniowiecza. W Surażu zdobione okładziny odnotowano na osadzie przyrodowej (Bieńkowska, Kiziukiewicz 2006, 36) oraz na zlokalizowanym na prawym brzegu Narwi stanowisku 27 (Pawlata 2008, ryc. 16: 7). W dorzeczu środkowego Bugu okazy o analogicznym zdobieniu odkryto m.in. w Haćkach, pow. bielski (Kobyliński, Szymański 2015, ryc. 33), Drohiczyń (Musianowicz 1969, 56, tabl. XVII: 13) i Czarnej Wielkiej (Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, tabl. XCVII: 8). Na Mazowszu podobnie ornamentowane wytwory wystąpiły m.in. w Świętku-Strumianach (Jaskanis 2008, CXXXII: 7), Serocku (Zawadzka-Antosik 1968, ryc. 7: b, c) i Sypniewie, pow. makowski (Biermann 2006, ryc. 93: 8; 95: 4). Kościane okładziny bardzo często znajdowane są w ośrodkach grodowych Rusi, na przykład w Wołkowysku (Zverugo 1975, ryc. 17: 5), Grodnie (Trusaŭ, Sobal', Zdanovič 1993, ryc. 102: 4; 103; 104: 7; Bieńkowska, Kiziukiewicz 2006, 37, 39) i Brześciu (Lysenko 1985, ryc. 189: 21–25).

V.2.5.2. Igły i przekłuwacze

Liczną grupę przedmiotów z kości i poroża tworzą narzędzia służące do wytwarzania lub naprawy odzieży i obuwia. Wydzielono wśród nich dwie igły. Jedna z nich, o owalnym uszku, wykonana została z kości strzałkowej lisa (tabl. V.27: 8). Ma ona 8,2 cm długości, 0,25–0,30 cm średnicy i 0,4 cm szerokości główki. Druga igła, zrobiona z kości promieniowej nieokreślonego drapieźnika, zachowana jest we fragmencie (tabl. V.27: 7).

Kilka przedmiotów pełniło prawdopodobnie funkcję szydeł lub przekłuwaczy. Jeden z nich, wykonany z odrostka poroża dorosłego samca jelenia, ma 15,3 cm długości i maksymalnie 2 cm średnicy (tabl. V.32: 2). Na krawędzi jego górnej części znajdują się dwa półkolist-

ste wycięcia, a poniżej nich otworki o średnicy 0,8 i 0,9 cm. Inne podobne szydło, o długości 19,5 cm i średnicy do 2,2 cm, zrobione zostało z rogu kozy (tabl. V.32: 3). U nasady rogu przewiercony jest owalny otwór o wymiarach 1,20 × 1,05 cm. Kolejne narzędzie tego typu, wykonane z metapodium łosia, z główką z jednej strony ozdobioną wąskim nacięciem, ma 14,7 cm długości i do 1,45 cm szerokości (tabl. V.32: 4). Funkcję przekłuwacza mogła pełnić również rozszczepiona kość o długości 11 cm, pochodząca ze zwierzęcia nieokreślonego gatunku, o jednym końcu zaostrowym i wyszlifowanym (tabl. V.32: 1). Kolejny okaz to być może półprodukt szydła o długości 6,3 cm, wykonany z metapodium łosia (tabl. V.29: 2). Po obu stronach jego szerszego końca znajduje się częściowo przewiercony kolisty otworek. Dekorację tworzy motyw składający się z ukośnych kresek i nacięć w kształcie litery X. Z pnia poroża jelenia wykonany został przedmiot służący być może jako duży przekłuwacz, o długości 21 cm i maksymalnych wymiarach przekroju 2,5 × 2,0 cm (tabl. V.33: 2). Jego dolna część, o długości ok. 10,5 cm, ma wygładzoną powierzchnię, ze śladami odcięcia dwóch odrostków bocznych. Koniec pracujący narzędzia jest wyszczerbiony, zapewne w wyniku używania. Podobną funkcję mógł pełnić też odrostek poroża kozła sarny, o zaostrowym i wygładzonym końcu, mający 16,7 cm długości i do 1,7 cm średnicy (tabl. V.30: 3).

V.2.5.3. Orzechy kuszy

Z opisanymi wyżej grotami bełtów wiążą się dwa przedmioty stanowiące elementy mechanizmu spustowego kuszy, tzw. orzechy¹². Pierwszy z nich ma 3,5 cm średnicy i 2,6 cm grubości (ryc. V.13; tabl. V.33: 4). Średnica otworu mocującego orzech w łożu kuszy wynosi 0,5 cm, zaś szerokość wycięcia na bełt 0,7 cm. Na powierzchni przedmiotu zachowały się pozostałości żelaznego trzpienia. Egzemplarz ten należy do orzechów dużych, zbliżonych pod względem rozmiarów do znalezisk z Fromborka, pow. braniewski, stan. 1, Kruszwicy, pow. inowrocławski, stan. 4 i Pułtuska, pow. *loco* (Wojciechowski 1989, tab. 1). Korpus drugiego orzecha ma 3,1 cm średnicy i 2 cm grubości. Średnica jego otworu osiowego to 0,4 cm, natomiast szerokość wycięcia na bełt 0,5 cm (ryc. V.14). Według Krzysztofa Wachowskiego analogiczne parametry są typowe dla orzechów o średnich rozmiarach (Wachowski 1999, 184). Najbardziej zbliżone pod względem wymiarów egzemplarze pochodzą z Kruszwicy, Wenecji, pow. żniński, stan. 1, Chłapowa, pow. średzki, stan. 1 i Witkowa, pow. świdnicki, stan. 6 (Wojciechowski 1989, tab. 1). Na Mazowszu przedmiot o podobnej średnicy korpusu, lecz mniejszej grubości znaleziono na grodzisku w Wiźnie (Jarzębska 1972, 41, tabl. XII: 2). Według Tomasza Wojciechowskiego orzechy o wycięciach na bełt o zbliżonej szerokości (0,5–0,8 cm) przeznaczone były do kusz lekkich (Wojciechowski 1989, 483–485).

Większość orzechów do kuszy pochodzących z ziem obecnej Polski datowana jest na okres od 2. połowy XIII do XV w. (Wojciechowski 1989, tab. 1; Nadolski, Lewandowski 1990, 149). W Grodnie analogiczne przedmioty odkryto w warstwach z XIII–XIV w. (Voronin 1954, 167, ryc. 88: 18; Trusaŭ, Sobal', Zdanovič 1993, 72, ryc. 102: 5). Podobne znaleziska z Brześcia datowane są na XV w. (Lysenko 1985, 283, ryc. 194: 2, 3), a z Wilna na 2. połowę XIV – 1. połowę XV w. (Rackevičius 2002, ryc. 6).

¹² Przedmioty wykonane zostały prawdopodobnie z poroża. Ze względu na ich wyeksponowanie na wystawie stałej w GDGAM nie istniała możliwość wykonania ekspertyzy specjalistycznej.

Ryc. V.13. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Orzech do kuszy (nr kat. 3615/8) pochodzący z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujący się w zbiorach GDGAM. Fot. N. Paczobut

Ryc. V.14. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Orzech do kuszy (nr kat. 3609/9–10) pochodzący z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujący się w zbiorach GDGAM. Fot. N. Paczobut

V.2.5.4. Inne przedmioty

Z kości ptasiej wykonany został przedmiot pełniący zapewne funkcję gwizdka, być może wabika myśliwskiego (tabl. V.28: 4). Ma on 4,4 cm długości, zaś w jego środkowej części nawiercony jest otwór o średnicy 0,4 cm.

Kolejny wytwór, zrobiony z łopaty poroża łosia, ma kształt przypominający siekiere (tabl. V.26: 4). Jego długość wynosi 19 cm, szerokość szerszej, zapewne pracującej części, to ok. 15,5 cm, zaś średnica od strony róży – 8,5 cm. Na powierzchni przedmiotu, zwłaszcza w jego dolnej części, widoczne są ślady nacięć. Funkcja narzędzia nie jest znana, być może służyło ono do obróbki skór. Okaz o podobnym kształcie pochodzi z grodziska w Wiźnie (Jarzębska 1972, 40, tabl. X: 2).

Inny przedmiot, o długości 25,3 cm, mógł być używany jako pobijak (tabl. V.33: 1). Jeden z jego końców jest w przekroju prostokątny, o wymiarach ok. $2,7 \times 2,3$ cm, zaś drugi kolisty, o średnicy ok. 1,7 cm. Narzędzie wykonane zostało z łopaty i odnogi poroża dużego łosia. Jego powierzchnia jest wygładzona, z widocznymi śladami oddzielenia łopaty i spiłowania zewnętrznej warstwy poroża.

Poza tym w kolekcji wyróżniono dwa okazy, zrobione z kości piętowej łosia (tabl. V.31: 2) i kości jelenia (tabl. V.31: 3), które mogły ewentualnie służyć jako gładziki.

V.2.5.5. Półwytwory i przedmioty o nieokreślonej funkcji

W zbiorach grodzieńskiego muzeum znajduje się ponadto kilkanaście przedmiotów z poroża i kości, stanowiących przypuszczalnie półwytwory, a zapewne również odpady produkcyjne. Na większości z nich zachowały się ślady obróbki, głównie w postaci cięć lub szlifowania.

Do najciekawszych należą okazy zdobione. Jeden z nich, dekorowany 28 kolistymi zagłębieniami o średnicy 0,2–0,4 cm, wykonany został z odłamanego pnia i odrostka poroża danieła (tabl. V.29: 6). W podstawie pnia wydrążono otwór o wymiarach 0,7 × 1,0 cm. Drugi przedmiot to odcięty odrost poroża łosia o długości 7,4 cm, zdobiony rzędem pięciu nawierconych zagłębień o średnicy ok. 4 cm (tabl. V.29: 4). Następny okaz to fragment trzonu kości jelenia, o długości 11,1 cm (tabl. V.29: 1). W środkowej części ornamentowany jest on kolistymi punktami, zaś przy krawędzi dwoma półkolami, wykonanymi przy pomocy toczenia, między którymi umieszczone są płytkie krzyżujące się nacięcia. W kolekcji znajduje się również odrostek poroża jelenia o długości ok. 13 cm, pokryty ornamentem składającym się z krzyżyków i koncentrycznych linii (tabl. V.29: 3). Wyróżnia się też fragment odnogi poroża dużego zwierzęcia tego samego gatunku, z wyrytym półksiężycem i znakiem przypominającym przekreśloną literę X, które umieszczone są między dwoma nieregularnymi żłobkami (tabl. V.28: 3).

Wśród pozostałych znalezisk jest kilka kolejnych półwytworów z poroża jelenia: wygładzony odrostek z licznymi głębokimi zestruganiami na powierzchni (tabl. V.28: 2), fragment odnogi o wygładzonej powierzchni, ze śladami odcięcia od pnia i końcu wykazującym oznaki krótkotrwałego użytkowania (tabl. V.30: 2), oraz poddany obróbce termicznej odrostek ze śladami odcinania od pnia, z częściowo ściętą wierzchnią warstwą (tabl. V.33: 3). Z poroża łosia wykonany został przedmiot ze śladami zaciosywania na obu końcach i znajdującą się mniej więcej w środkowej części bruzdą o głębokości ok. 0,2 cm (tabl. V.29: 5), a także okaz o podłużnym kształcie i czworokątnym przekroju, z dwoma poprzecznymi rowkami u węższego końca, które mogą być śladami po planowanym przecięciu (tabl. V.31: 1). W kolekcji znajduje się również fragment odrostu łopaty łosia (tabl. V.30: 4) oraz podłużny przedmiot o prostokątnym przekroju, wykonany z kości nieokreślonego zwierzęcia kopytnego (tabl. V.31: 5). Ostatni okaz to kość ptasia o ukośnie ściętym jednym końcu, o długości 16,9 cm i maksymalnej średnicy 7 cm (tabl. V.30: 1), znaleziona w wykopie VIII (por. ryc. V.7).

V.2.6. Przedmioty z gliny i kamienia

Wśród przechowywanych w grodzieńskim muzeum przedmiotów z badań na grodzisku znajduje się także osiem przeszłików. Pięć z nich wykonanych zostało z gliny, zaś trzy z kamienia – dwa z różowego łupku wołyńskiego, zaś jeden z szarego. Według dostępnych szkiców (ryc. V.3: 1; V.5–7) przeszłiki znalezione zostały w wykopach I (prawdopodobnie gliniane), V (z czerwonego/różowego łupku, zapewne fragment) i VIII (gliniany dwustożkowaty – tabl. V.34: 1, z łupku szarego – tabl. V.34: 8 oraz połowa przedmiotu z łupku różowego). Spośród okazów zrobionych z gliny cztery mają kształt dwustożkowaty, o średnicy od 2,4 do 3,3 cm i wysokości od 1,3 do 1,6 cm (tabl. V.34: 1, 3–5). Jeden ma formę krążka o zaokrąglonych krawędziach, o średnicy 2,9 cm i wysokości 1,4 cm (tabl. V.34: 2). Również przeszлік z szarego łupku, o średnicy 2,7 cm i wysokości 1,6 cm, ma kształt prostokątnego w przekroju poprzecznym krążka (tabl. V.34: 8). Pozostałe dwa okazy, wykonane z różowego łupku, w tym jeden przypuszczalnie dwustożkowaty, zachowane są we fragmentach (tabl. V.34: 6, 7).

Na wczesnośredniowiecznych stanowiskach osadniczych przeszłiki należą do jednych z najczęstszych znalezisk. Na uwagę zasługują okazy wykonane z łupku, prawdopodobnie wołyńskiego. Kilka analogicznych przedmiotów pochodzi z osady przygodowej (Krasnodęb-

ski, Olczak 2015b, tabl. 44: 3, 4). Na Równinie Bielskiej przęśliki z tego surowca odkrywane są dość rzadko – pojedyncze egzemplarze znaleziono na grodziskach w Paszkowszczyźnie i Bobrowce, pow. hajnowski, stan. 1 oraz na osadzie w Bańkach, pow. bielski, stan. 14 (Krasnodębski 2000, ryc. 4: 5; Krasnodębski, Olczak 2010, ryc. 30: 1), a kilka w Bielsku Podlaskim (Maciejczuk 2006, 167 n.). Więcej przęślików wykonanych z łupku pochodzi z terenu Wysoczyzny Drohiczyńskiej, głównie z cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych (Rauhut 1971, 643; Biermann 2006, ryc. 107; Dzik 2015a, tab. 30) i Drohiczyzna, gdzie istniał być może ośrodek ich produkcji (Musianowicz 1969, 171). Kilka okazów odkryto też na grodzisku w Wiźnie (Jarzębska 1972, 41 n., tabl. XI: 1–3).

Kolejnym przedmiotem z kamienia jest fragment foremki odlewniczej (tabl. V.34: 9). Ma ona kształt zbliżony do prostokąta, o długości 4,2 cm, szerokości 3,1–3,4 cm i wysokości 1,2 cm. Zachowały się w niej dwa nity, wykonane zapewne z ołowiu lub cyny. W międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu foremki odlewnicze znajdowane są bardzo rzadko. Do wyjątków należy grodzisko w Haćkach, z którego pochodzi duży zbiór tego typu przedmiotów, związanych jednak ze starszym okresem (Kobyliński, Szymański 2005, 57 n.). Częściej foremki odlewnicze odkrywane są we wczesnośredniowiecznych ośrodkach grodowych Rusi (Voronin 1954, ryc. 34: 3–13, 95; Zverugo 1975, ryc. 12: 10–12; Gurevič 1981, ryc. 45: 7; 78: 7; 85: 11; Buben'ko 2004, ryc. 103: 1–3, 5–7). Z kolei na Mazowszu znaleziono je m.in. na grodziskach w Czersku, pow. piaseczyński (Górska i in. 1976, ryc. 47: d, k, l, n) i Błoniu (Cofta 1953, tabl. XXIV: 1–3).

Do innych przedmiotów należy wygładzony kamień o średnicy ok. 3 cm (tabl. V.34: 10). Można go interpretować jako pocisk broni palnej – hakownicy lub małej targańnicy (Łaszkiewicz, Michalak 2007, 124–127, tab. 1). Trudno stwierdzić, czy z okresem użytkowania grodu związany jest fragment płytki kamiennej o grubości 0,9–1,0 cm, z wrytymi trzema płytkami bruzdami (tabl. V.34: 11).

V.3. Wnioski

Pomimo dużego zasięgu przeprowadzonych w 1936 r. prac wykopaliskowych, a także pozyskania licznego zbioru zabytków, ich wyniki są mało przydatne dla odtworzenia historii grodu. Nie wszystkie wykopy udało się zlokalizować, a dostępna obecnie dokumentacja nie pozwala na chociażby pobieżną charakterystykę odkrytych w nich struktur. Wykonane przez Aleksandra Stafińskiego szkice i informacje zamieszczone w listach do Józefa Jodkowskiego są bardzo ogólne. Brak w nich podstawowych danych na temat stratygrafii, a nieprecyzyjność użytych sformułowań utrudnia zrozumienie charakteru nawarstwień. W korespondencji nie zawarto też bliższych informacji o pozostałościach zabudowy, konstrukcji umocnień czy lokalizacji najważniejszych znalezisk. Na pewno na taki stan prac i dokumentacji wpłynął brak u Stafińskiego doświadczenia w prowadzeniu wykopalisk, co utrudniało mu interpretację i datowanie odsłoniętych relikwów. Zrozumienia struktur osadniczych nie ułatwiały badaczowi także rozmiary wyznaczonych wykopów, w większości mających postać wąskich rowów. Kolejny problem stanowi charakter przechowywanych obecnie w grodzieńskim muzeum znalezisk, które tworzą zbiór mocno zdekompletowany. Odnosi się to szczególnie do ceramiki naczyniowej, będącej arbitralnym wyborem głównie brzegowych części wyrobów i ornamentowanych fragmentów brzuśców. W związku z powyższym wszelkie wnioski wypływające z analizy dostępnych materiałów muszą być formułowane niezwykle ostrożnie.

Badania objęły zarówno majdan grodziska, jak i wewnętrzną część nasypu wału. Można przypuszczać, że nie wszystkie sondáže wyeksplorowano do poziomu calca. Dotyczy to zwłaszcza wykopu IX, w którym prace zakończono najprawdopodobniej po odsłonięciu fundamentów wieży cylindrycznej. Z wykonanego przez Aleksandra Stafińskiego szkicu (ryc. V.5) wynika, że także w wykopie I rozpoznanie umocnień ograniczyło się zapewne do ich górnej części. Zaznaczone na rysunku słupy można odnieść do którejsz z faz późnośredniowiecznych (V lub VI, por. rozdz. VII.1), a kształt stropu calca („martwicy”) sugeruje, że nasyp z okresu wczesnego średniowiecza nie został przekopany. W sondażach zlokalizowanych na majdanie stwierdzona przez Stafińskiego miąższość warstw kulturowych była mocno zróżnicowana. W wykopie I poziom uznany za calec osiągnięto na głębokości ok. 2,0–2,5 m od powierzchni gruntu. Jedynie u podstawy nasypu wału miąższość nawarstwień wynosiła zdaniem badacza ponad 3 m. Na podobnej głębokości (ok. 3 m) spąg warstw kulturowych odnotowano w sondażu X. Wyraźnie większą ich miąższość stwierdzono w północno-wschodniej części grodziska. W wykopach V i VII, z których pierwszy przylegał być może do rowu I, dochodziła ona do ok. 5 m, zaś w VIII wynosiła ok. 4,5 m. O ile dwa pierwsze sondáže zlokalizowane były prawdopodobnie na skraju majdanu, gdzie miąższość warstw musiała być większa z powodu osuwisk z nasypu wału, to wykop VIII obejmował już jego właściwą część. Zrekonstruowany przez Stafińskiego zasięg warstwy kulturowej o miąższości do 5 m w tej części grodziska dochodził do granic sondáže III i IV, natomiast w południowej części majdanu obejmował wykopy VI i XI oraz środkową część rowu II (ryc. V.4). Z porównania głębokości wykopów nasuwa się zatem wniosek, że w przecinającym grodzisko po linii wschód – zachód rowie I oraz zapewne także w sondażu X nie osiągnięto poziomu calca. Pośrednio potwierdza to informacja, że we wschodniej części wykopu I calec zalegał prawie bezpośrednio pod „warstwą litewską” (Stafiński 1936a). Podobnie mogła wyglądać sytuacja w sondażu V. W jego spągu znaleziono zachowane w całości naczynie (ryc. V.6), wydatowane przez Aleksandra Stafińskiego na XI w. (Stafiński 1936e), pochodzące jednak zapewne najwcześniej z 2. połowy XIII lub początku XIV w. (ryc. V.9; tabl. 7: 1). Natomiast w wykopie VIII na głębokości zaledwie ok. 0,5 m powyżej poziomu zakończenia eksploracji odkryto monetę Kazimierza Wielkiego oraz fragmenty kafli i szklawionej ceramiki naczyniowej. Przypuszczenie, że struktury wczesnośredniowieczne zostały rozpoznane tylko w nieznacznym stopniu, wynika również z niewielkiej liczby znajdujących się w kolekcji fragmentów ceramiki naczyniowej z X–XIII w., w porównaniu ze znacznie większym zespołem datowanym na młodsze okresy. Nie można wprawdzie wykluczyć, że starsze warstwy zalegające na majdanie zostały zniszczone podczas późniejszych przebudów obiektu, jednak stoi to w sprzeczności z wynikami badań z 2013 r. (por. rozdz. VI).

Przechowywane w grodzieńskim muzeum znaleziska z suraskiego grodziska datowane są na okres od X do przełomu XVI i XVII w. Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa pochodzi ze wszystkich etapów użytkowania obiektu, wydzielonych na podstawie badań w wykopie 4 z 2013 r. Mimo to, ze względu na niewielką liczebność i przypadkowy skład, zbiór ten nie wnosi nowych informacji na temat produkcji garncarskiej w tym okresie. Pewnym wyjątkiem są pojedyncze wyroby o powierzchni pokrytej pobiałą lub wykonane z glin biało wypalających się, które stanowią kolejne potwierdzenie związków grodu fazy III z Rusią halicko-włodzimierską. Niezwykle ważna dla odtworzenia historii obiektu jest obecność

wśród znalezisk z 1936 r. zespołu naczyń, które można wiązać z okresem między datowaną na 2. połowę XIII i początek XIV w. wczesnośredniowieczną fazą III a przypadającą na przełom XIV i XV w. fazą V (por. rozdz. VI i VII). Wyroby te, wraz z odkrytą w wykopie VIII monetą Kazimierza Wielkiego, stanowią potwierdzenie funkcjonowania grodu w XIV w. (faza IV)¹³. Jest to o tyle istotne, że podczas badań z 2004 i 2013 r. relikty fazy IV nie zostały wystarczająco udokumentowane (por. rozdz. VII.1.1), zaś źródła pisane dotyczące tego okresu dziejów ośrodka są bardzo nieliczne (por. rozdz. II). Wśród ceramiki, którą z dużym prawdopodobieństwem można łączyć z użytkowaniem grodu w XIV w., wyraźne są dwie grupy. Pierwszą z nich reprezentują garnki charakteryzujące się pogorszeniem techniki wykonania w stosunku do wyrobów z XII i 1. połowy XIII w., czemu towarzyszy uproszczenie form. Trend ten, tzw. archaizujący, od połowy XIII stulecia bardzo dobrze czytelny jest w ośrodkach północno-zachodniej Rusi, takich jak Nowogródek, Grodno i Wołkowysk (Malevskaâ-Malevič 2005, 150). Podobne zmiany w pogorszeniu jakości wyrobów garncarskich stwierdzono w tym okresie również w niektórych rejonach Mazowsza, m.in. w Pułtusku i Płocku (Gołembnik 1987, 190, ryc. 25; Trzeciecki 2016, 188). Najstarsze naczynia reprezentujące nurt archaizujący pojawiły się w Suraziu już we wczesnośredniowiecznej fazie III, jednak miały wówczas jeszcze niewielki udział w całości materiałów (por. rozdz. VI.2.7). Okazy pochodzące z badań w 1936 r., m.in. odkryty w spągu wykopu V garnek (ryc. V.9; tabl. V.7: 1), charakteryzuje w porównaniu do nich nieco większa staranność wykonania. Pod względem formy (baniastość brzuśca) i zdobnictwa (przewaga pojedynczej linii falistej, ukośne nacięcia na krawędzi wylewu) stanowią one na tych terenach element obcy, wyraźnie nawiązują natomiast do ceramiki znanej z centrów grodowych Rusi Czarnej. Interesujące jest, że znaleziska tego typu wyrobów ograniczone są do grodziska, zaś na obszarze lewobrzeżnej części suraskiej osady prawie nie występują. Druga grupa naczyń wyróżnia się lepszą jakością wykonania. Ich stylistyka (niektóre formy i typy ukształtowania krawędzi, motywy zdobnicze) jest w dużym stopniu kontynuacją tradycji miejscowego garncarstwa z okresu wczesnego średniowiecza. Jednocześnie zauważalne są nowe trendy, charakterystyczne dla wytwórczości późnośredniowiecznej, takie jak pokrywanie ornamentem niewielkiej części garnków, lepszy wypał, nierzadko przeprowadzony w atmosferze redukcyjnej, oraz częstsze stosowanie domieszki piasku. Pod względem cech stylistycznych i techniki wykonania wyroby tej grupy nawiązują do tzw. naczyń tradycyjnych, zwanych też brunatnymi lub wiejskimi, znanych z Mazowsza i innych rejonów ziem obecnej Polski, datowanych głównie na 2. połowę XIII – XIV w. Opisane trendy w wytwórczości garncarskiej są zapewne odbiciem złożonej struktury etnicznej całego regionu, a przypuszczalnie również zmieniającej się sytuacji politycznej i przynależności państwowej ośrodka. Brak kontekstu stratygraficznego wymienionych grup naczyń uniemożliwia jednak wyciąganie na ich podstawie wiążących wniosków.

Wśród pozostałych znalezisk z 1936 r. zwraca uwagę duża liczba grotów broni miotającej, głównie beltów do kuszy, w większości datowanych prawdopodobnie na XIV – 1. połowę XV w. Ich nagromadzenie na majdanie, zapewne na stosunkowo niewielkim obszarze, może świadczyć, że znaczna ich część pochodziła z warstwy związanej ze zbrojownią lub z innego miejsca, w którym przechowywano lub wytwarzano broń. Warsztaty produkujące militaria poświadczane są na wielu grodziskach późnośredniowiecznych (Nosek 1968; Kola, Wilke

¹³ Z powodu zaginięcia tego numizmatu opierać się musimy na jego datowaniu dokonany przez A. Stafińskiego.

1976, 104; Łaskiewicz, Michalak 2007, 124). Nie jest też wykluczone, że niektóre groty związane są z atakiem na gród, co potwierdza ich znalezienie na powierzchni lub w górnej części nasypu wału (por. rozdz. VII). Pozbawione kontekstu stratygraficznego przedmioty nie przynoszą niestety pożądaných informacji na temat ich pochodzenia, ponieważ te same typy poci-sków używane były zarówno przez wojska litewskie, jak i krzyżackie (Rackevičius 2002, 262).

Następną grupę przedmiotów wyróżniających się pod względem liczebności stanowią wytwory i półfabrykaty z kości i poroża. Niedokończone okazy ze śladami obróbki świadczą niewątpliwie o funkcjonowaniu w grodzie warsztatu rogowniczego. Na podstawie wyników badań w wykopie 4 z 2013 r. można go przypuszczalnie łączyć z wczesnośredniowieczną fazą III, z której pochodzą jedyne odkryte półprodukty (por. rozdz. VI.1.4). Wytwarzanie przedmiotów z kości i poroża potwierdzone jest m.in. dla wczesnośredniowiecznych grodów w Bydgoszczy-Fordonie, Drohiczynie czy Sypniewie (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959–1960, 155 n., 162; Musianowicz 1969, 158–170; Biermann 2006, 131–137).

Gliniane i kamienne przęśliki świadczą, że mieszkańcy grodu zajmowali się tkactwem, zaś narzędzia do połowu ryb potwierdzają uprawianie przez nich rybołówstwa. Na działalność związaną z kowalstwem, w tym także z obróbką metali kolorowych, wskazuje odkrycie kleszczy kowalskich i kamiennej foremki odlewniczej. Niestety większość wymienionych znalezisk ma bardzo długą chronologię, co nie pozwala na przyporządkowanie ich do wydzielonych faz funkcjonowania ośrodka. Na podstawie odkrytych przedmiotów trudno też mówić o polsko-mazowieckich lub ruskich powiązaniach grodu, gdyż zazwyczaj mają one konotacje zarówno zachodnio-, jak i wschodniosłowiańskie.

Chapter V. The results of archaeological excavations carried out at the stronghold in Suraz in 1936

Hanna Olczak, Natalia Paczobut, Natalia Kiziukiewicz

Summary

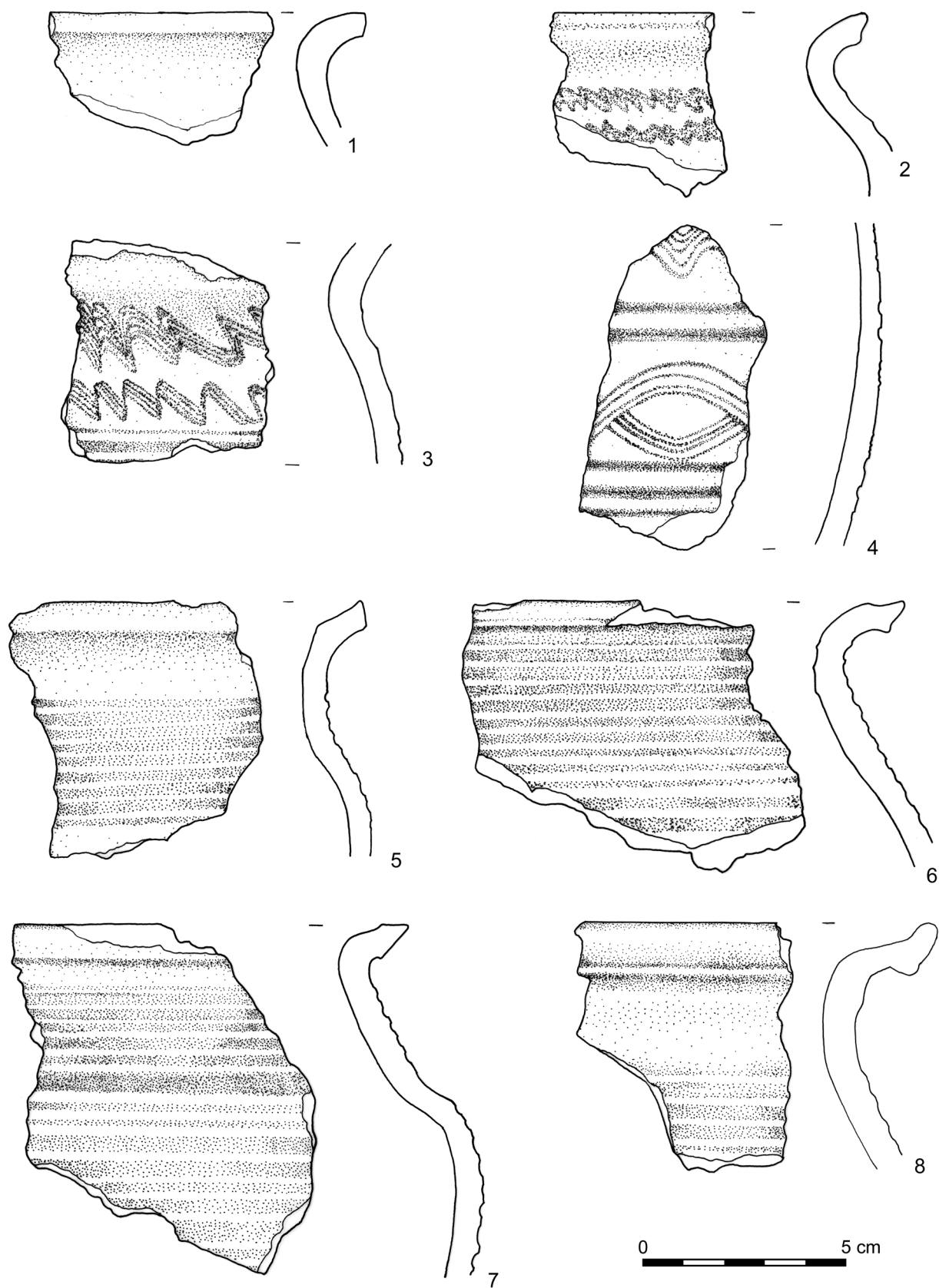
In 1936, large-scale excavations were carried out at the stronghold in Suraz. Initially, they were managed by the director of the State Museum in Grodno, Józef Jodkowski, who after some time passed on the supervision over the works to Aleksander Stafiński (cf. Chapter III). The documentation from the research has not been preserved, and information about its results comes mainly from a few sketches made by Stafiński and from his letters to Józef Jodkowski.

During the excavations, 11 trenches were marked out, including two long trenches that cut the stronghold roughly along the east-west and north-south lines. Probably an area of approx. 300 m² was explored, and the thickness of the discovered cultural layers ranged from approx. 2 m to approx. 5 m. There are many problems in determining the location of these excavations. Only some of them have been accurately located on the modern contour plan on the basis of the plan made at the beginning of the research and photogrammetric photos. The research covered both the fairground of the stronghold and the rampart, but there is no detailed information about the archaeological structures discovered there. The discoveries from the trench No. IX, located in the north-western part of the rampart, are noteworthy. The remains of a cylindrical brick tower were excavated there, with an internal diameter of about 4 m and a wall thickness of 0.64–0.67 m. No artefacts were found inside that could indicate the function of this building.

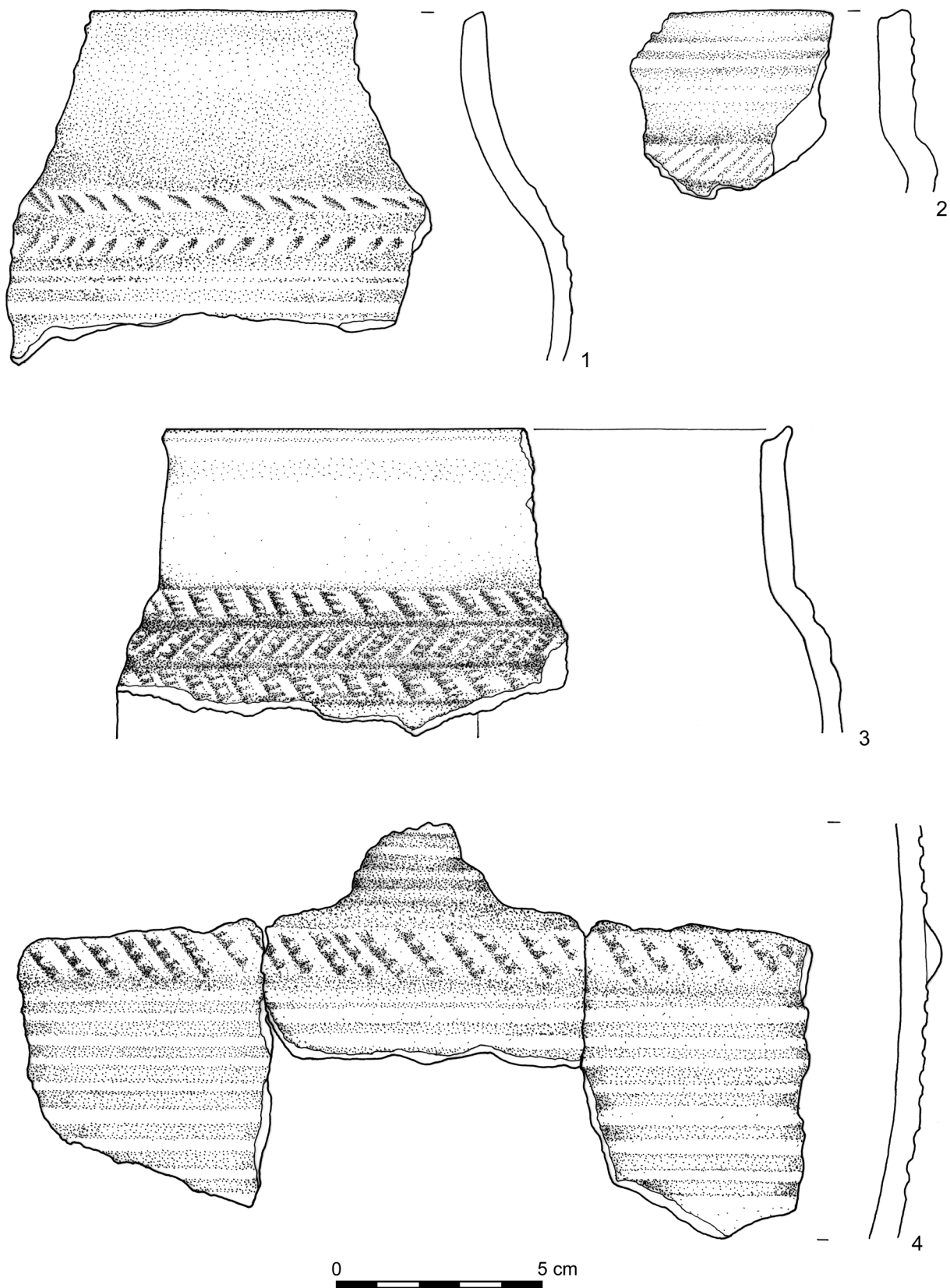
The most interesting artefacts from the excavations at the stronghold were brought to the State Museum in Grodno in 1936. Most of them survived the war and are still in its collection. Unfortunately, the artefacts are not connected with the trenches and cultural layers, and bear only the note “Suraz – the stronghold”.

205 fragments of pottery vessels are a larger group of the finds. This is most likely a deliberate choice made by Stafiński, including rims, decorated fragments of bodies and single bases. Among them, there are 46 fragments of pottery from the Early Middle Ages, as well as a fully preserved pot and 158 fragments of pottery from the Late Middle Ages and the Early Modern period. The most interesting is the collection of vessels from the 14th century, to which there is no analogy among the materials from the excavations conducted in 2004 and 2013.

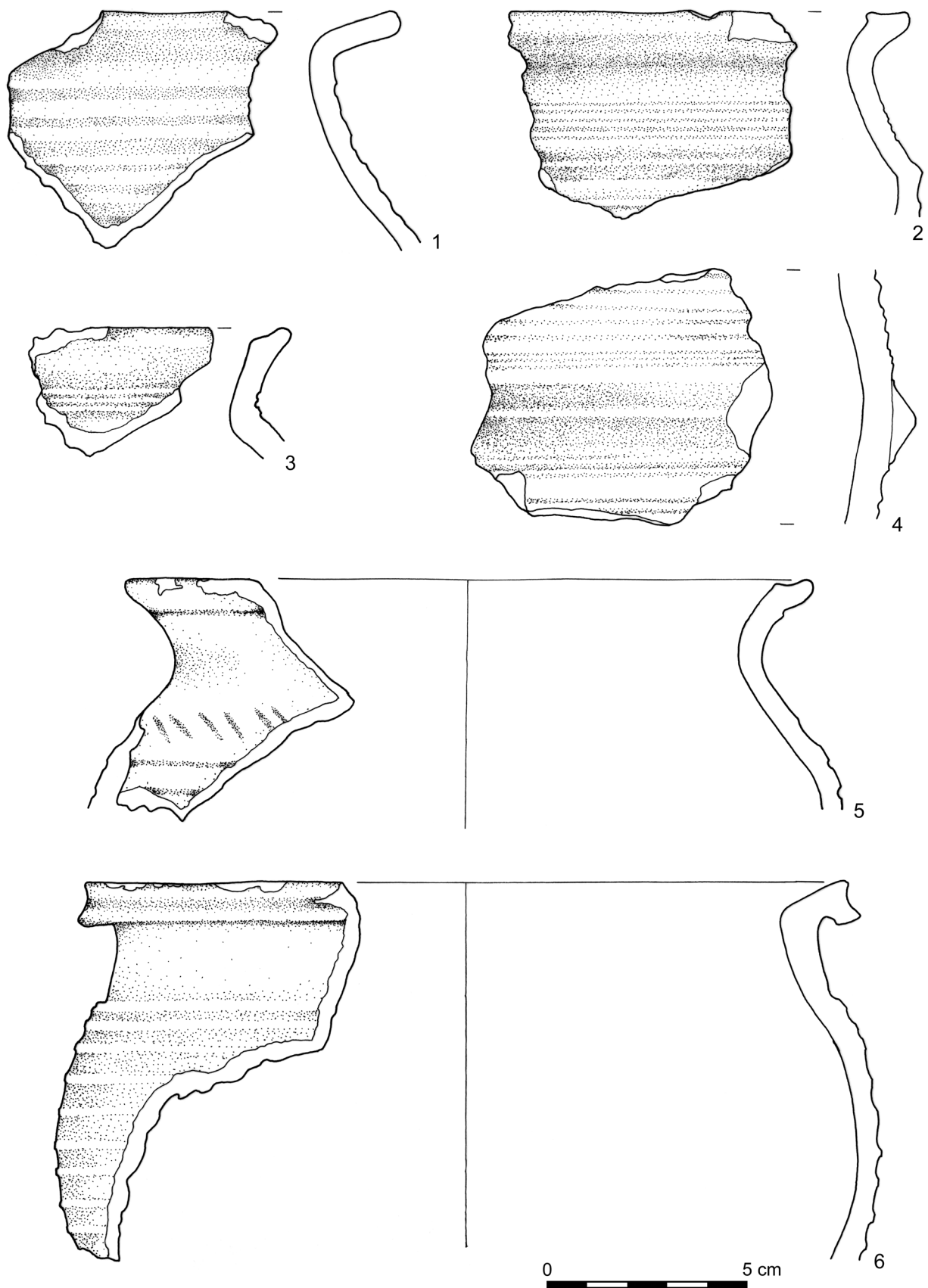
Among the iron objects, military artefacts are the most numerous. 207 arrowheads were discovered in the fairground of the stronghold. Most of them were crossbow bolt heads, but there were also two arrowheads with flat leafblades and a rampart crossbow bolt head. A spearhead was also discovered. Other iron artefacts included a pin, a fire steel, blacksmith tongs, fishing tools and several knives. The second numerous group of finds were products and semi-finished products made of bones and antlers, which testify to the functioning of the antler workshop on the stronghold. Decorated plates and awls or perforators were the most numerous. Two elements of the crossbow trigger mechanism are also interesting finds. In addition, several clay and stone spindle whorls, a fragment of a stone casting mould and a strongly corroded bell-shaped pendant were discovered. These items can be dated to the Early and Late Middle Ages. Due to the lack of the stratigraphic context of the finds, they do not bring any new information about the chronology of the stronghold.

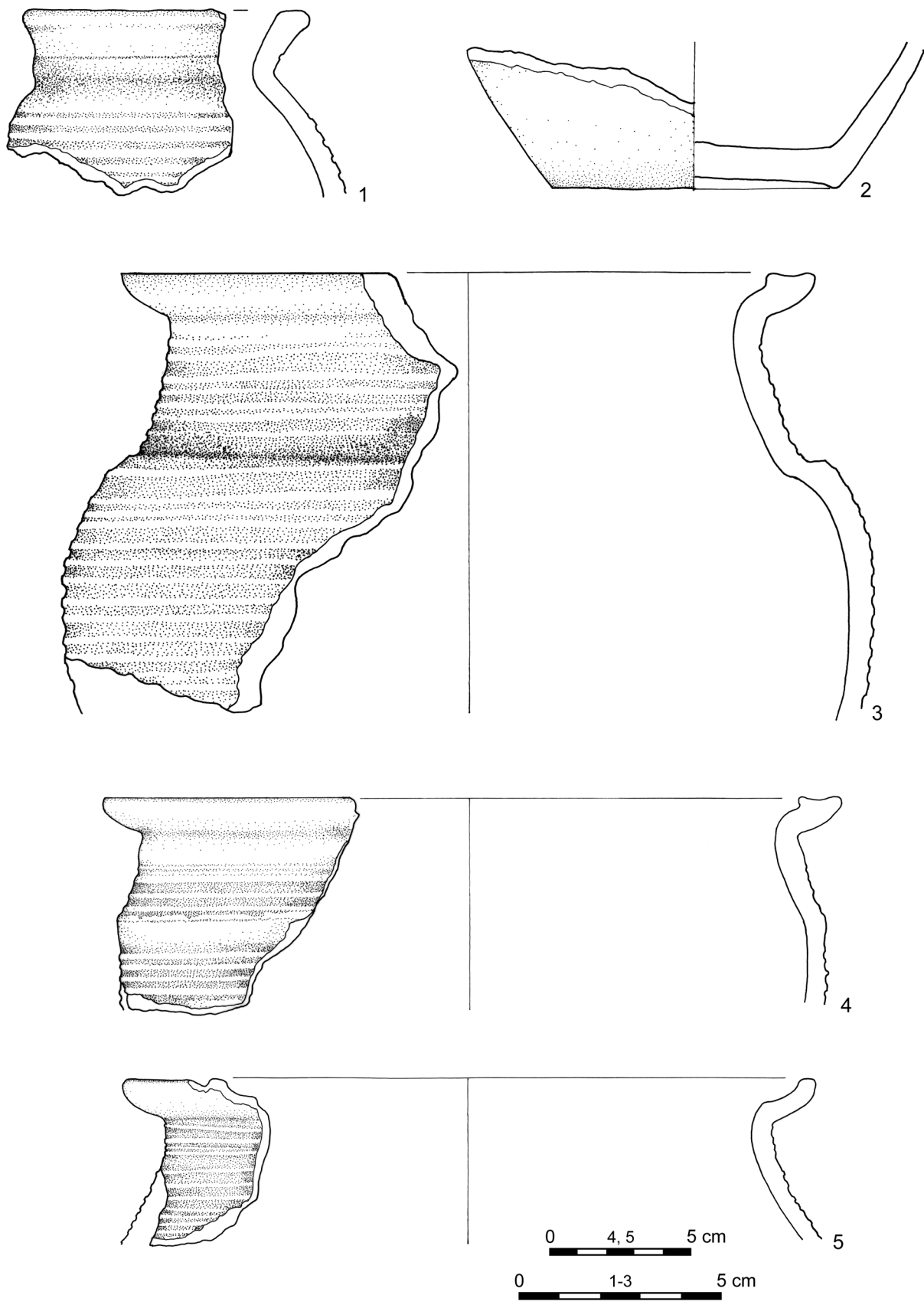
Tabl. V.1. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

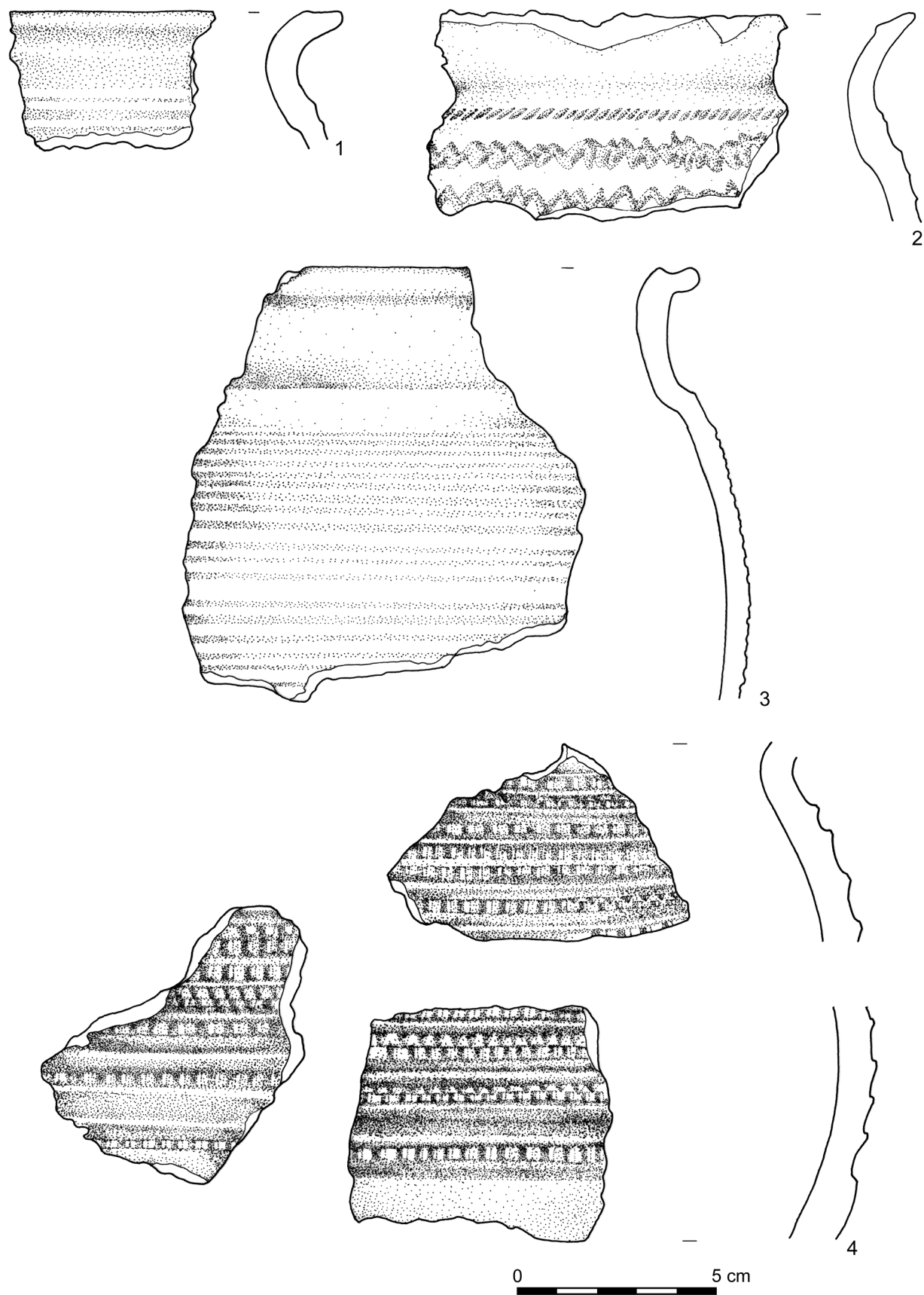
Tabl. V.2. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

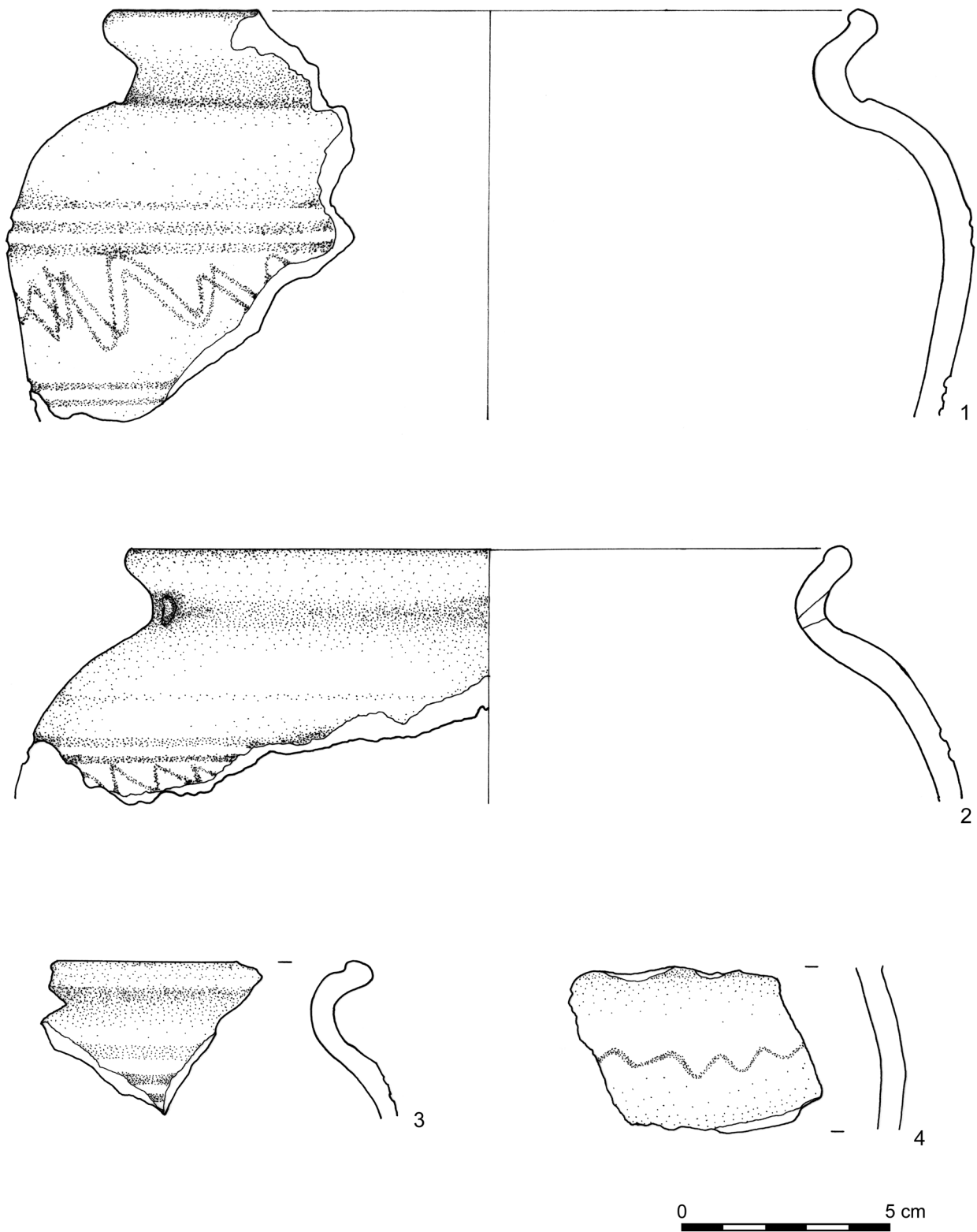
Tabl. V.3. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

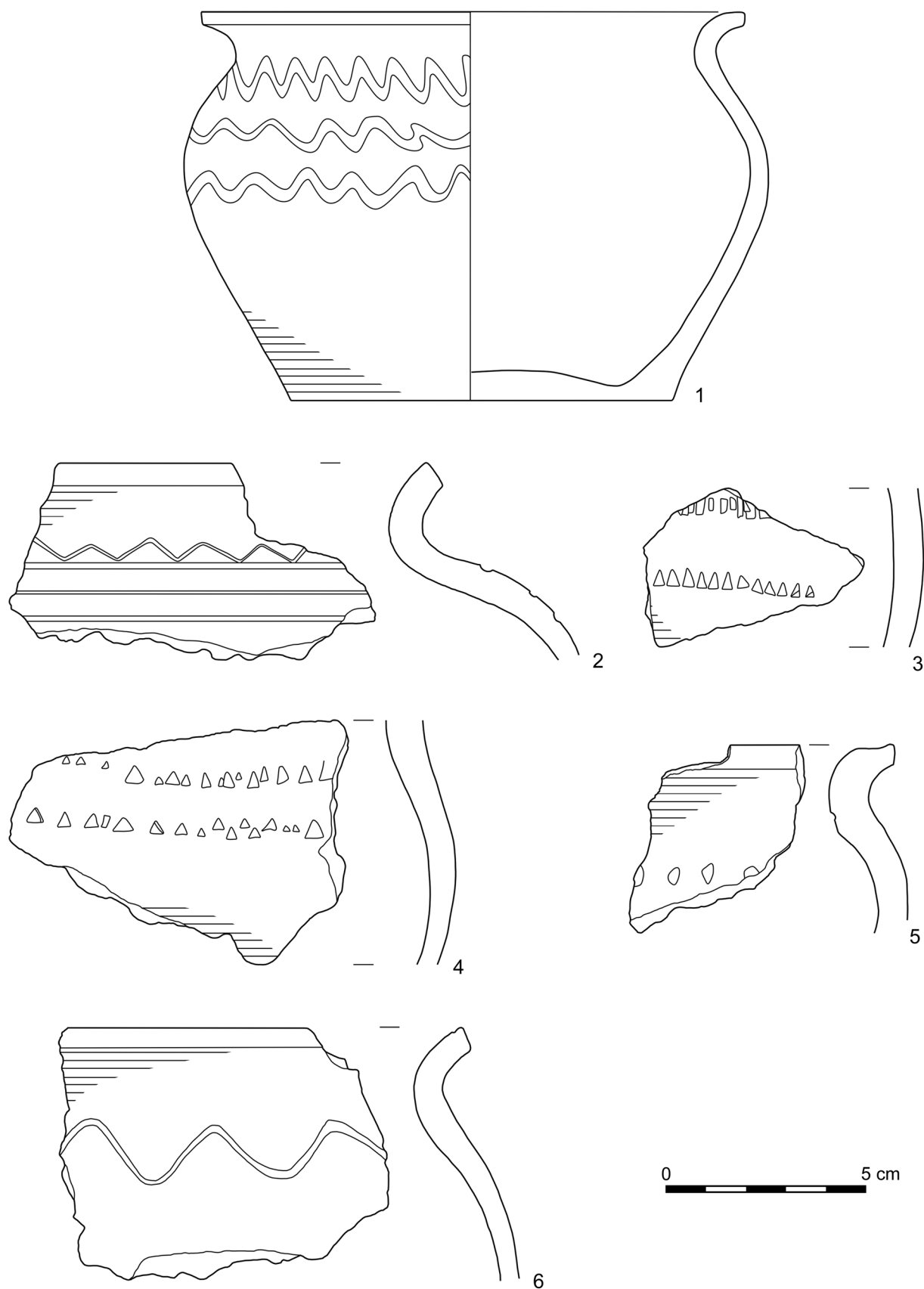
Tabl. V.4. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

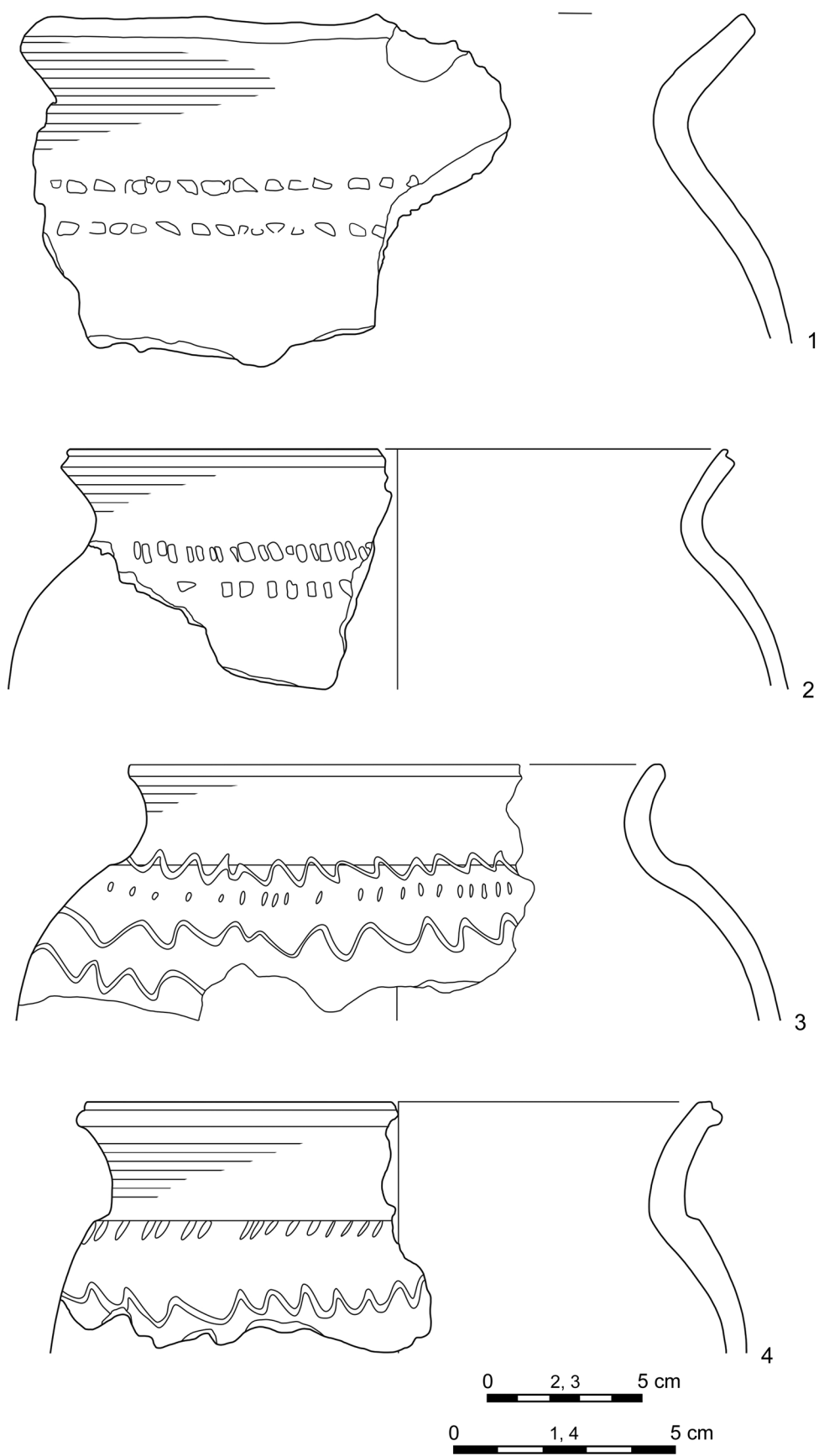
Tabl. V.5. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

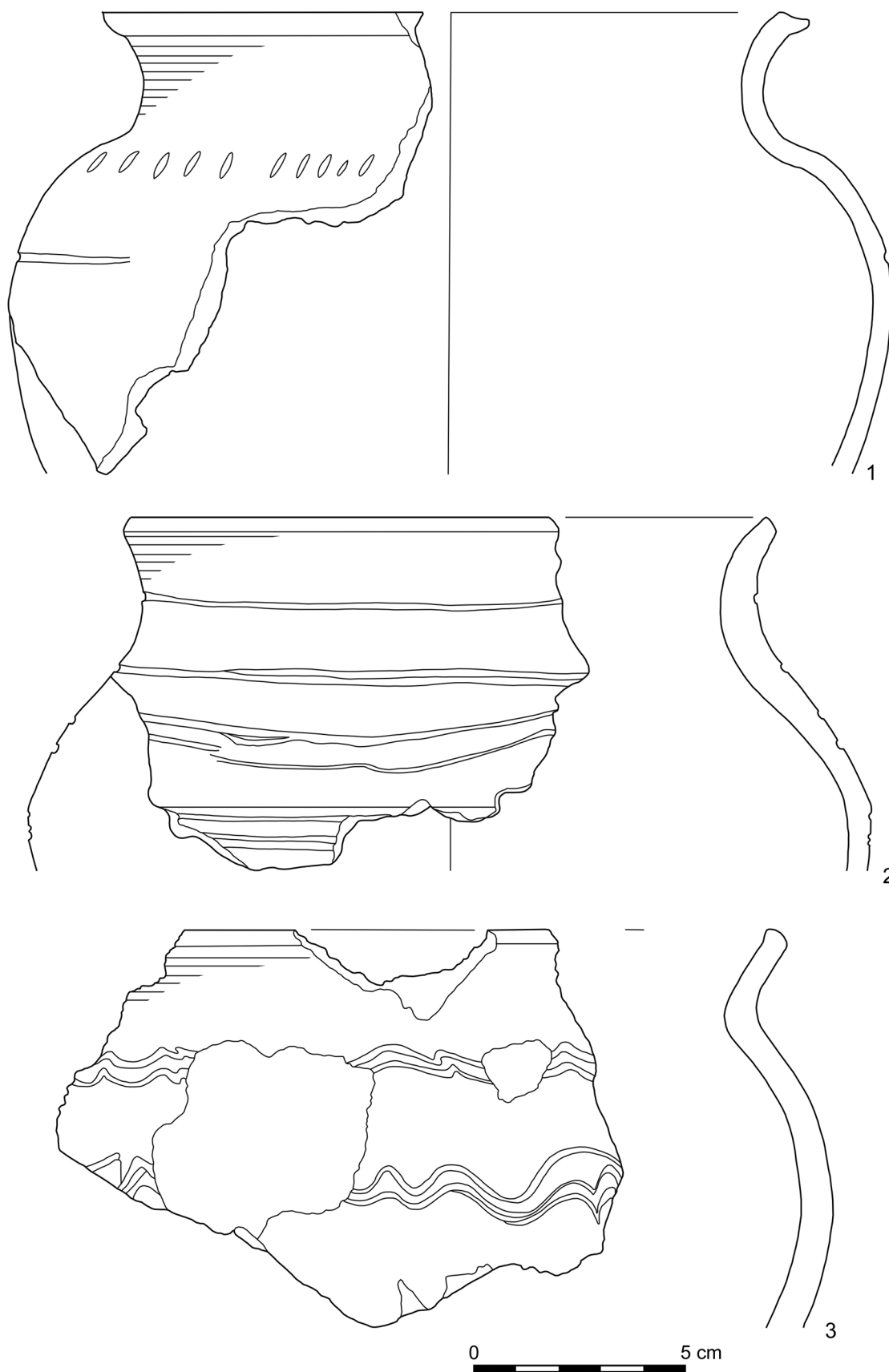
Tabl. V.6. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

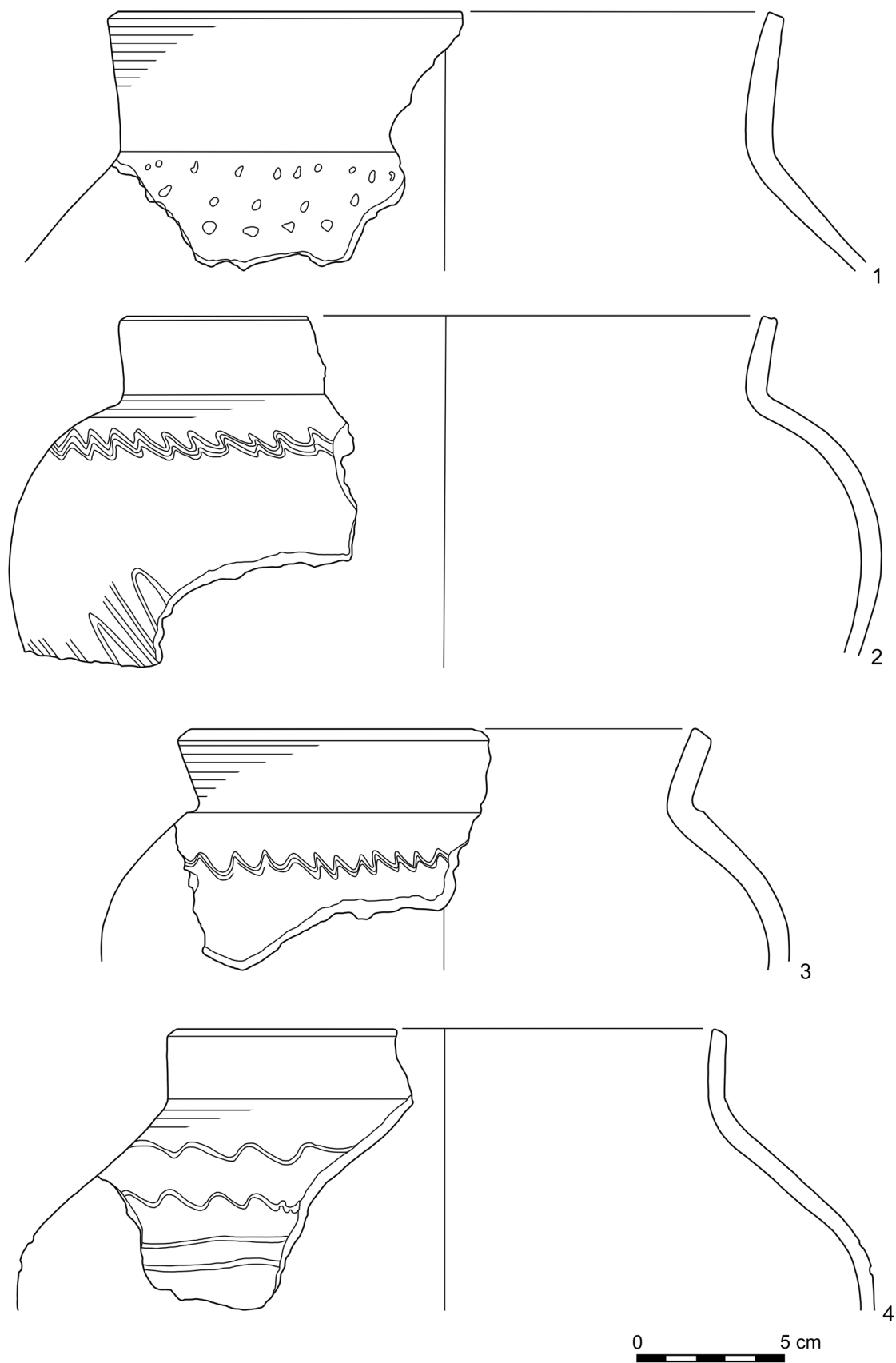
Tabl. V.7. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Zachowane w całości naczynie (1) i wybór fragmentów (2–6) ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

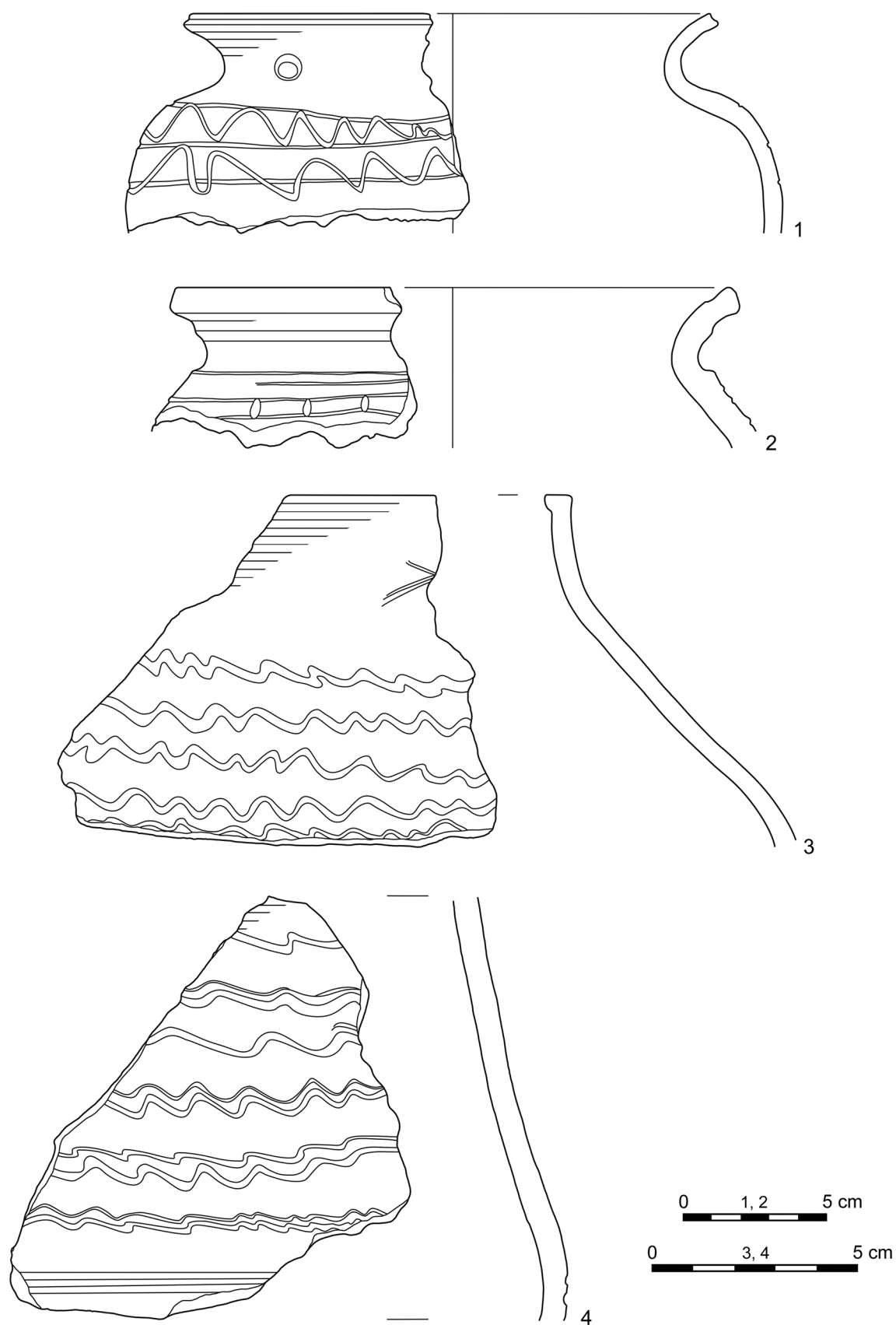
Tabl. V.8. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

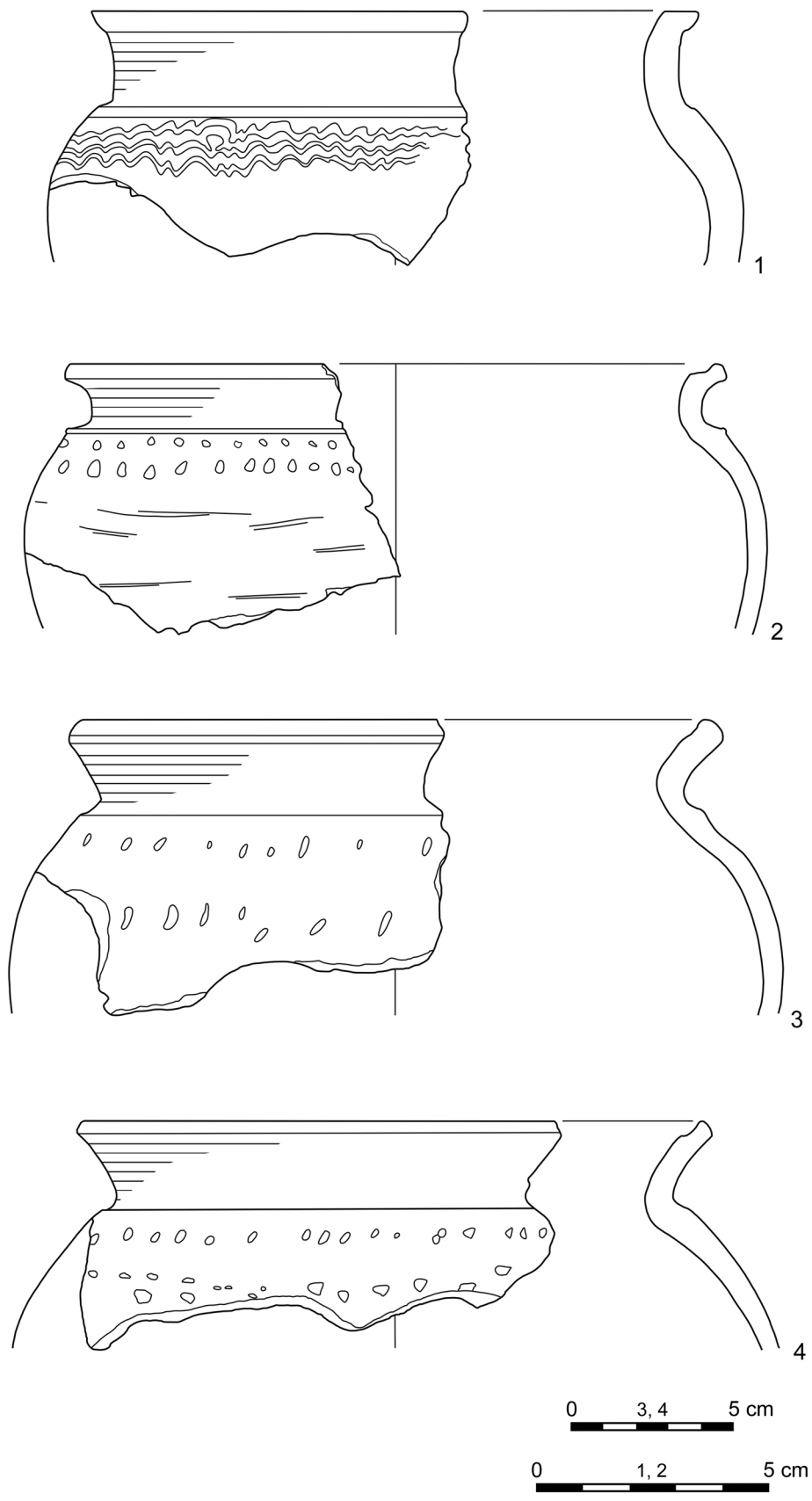
Tabl. V.9. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

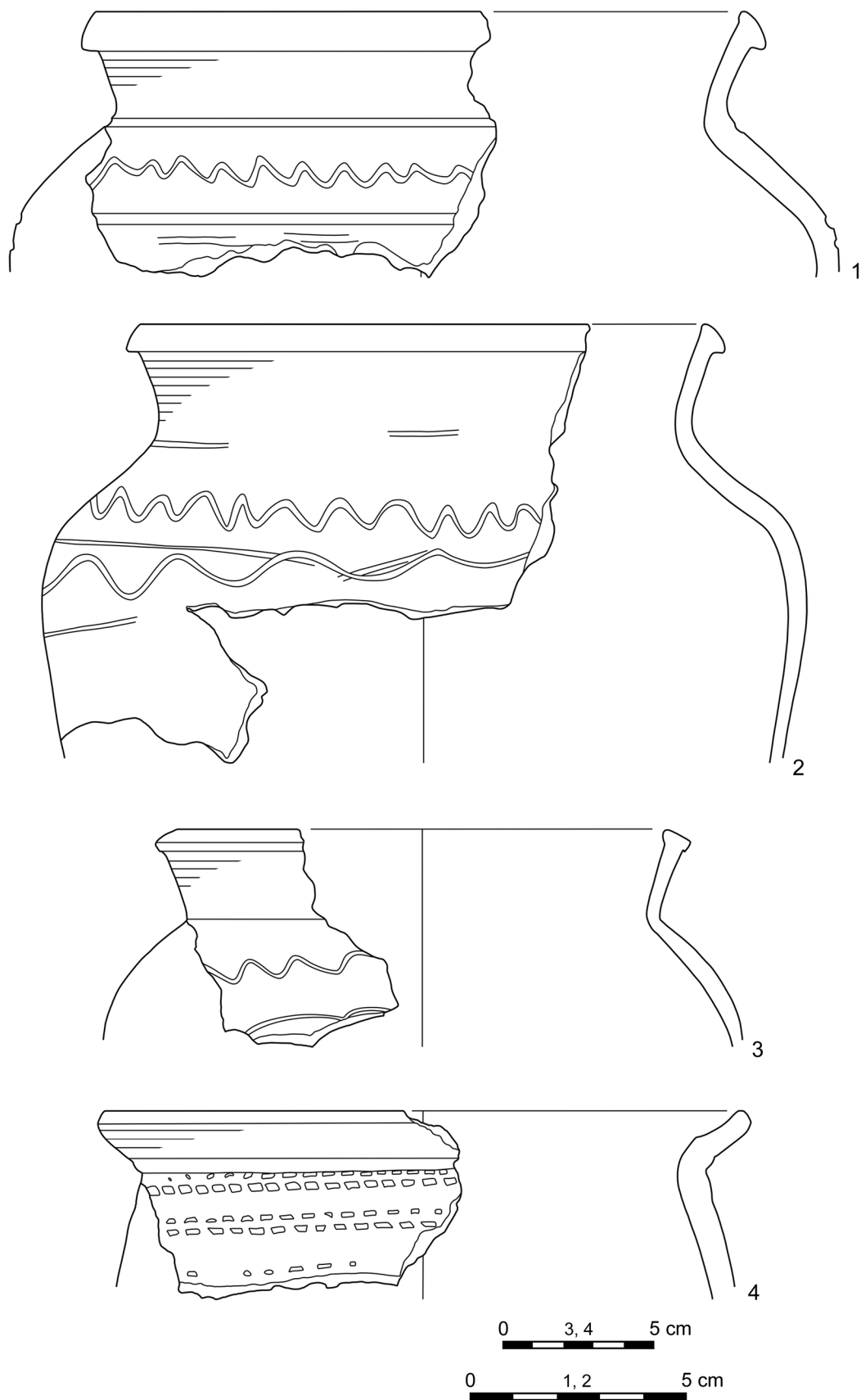
Tabl. V.10. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

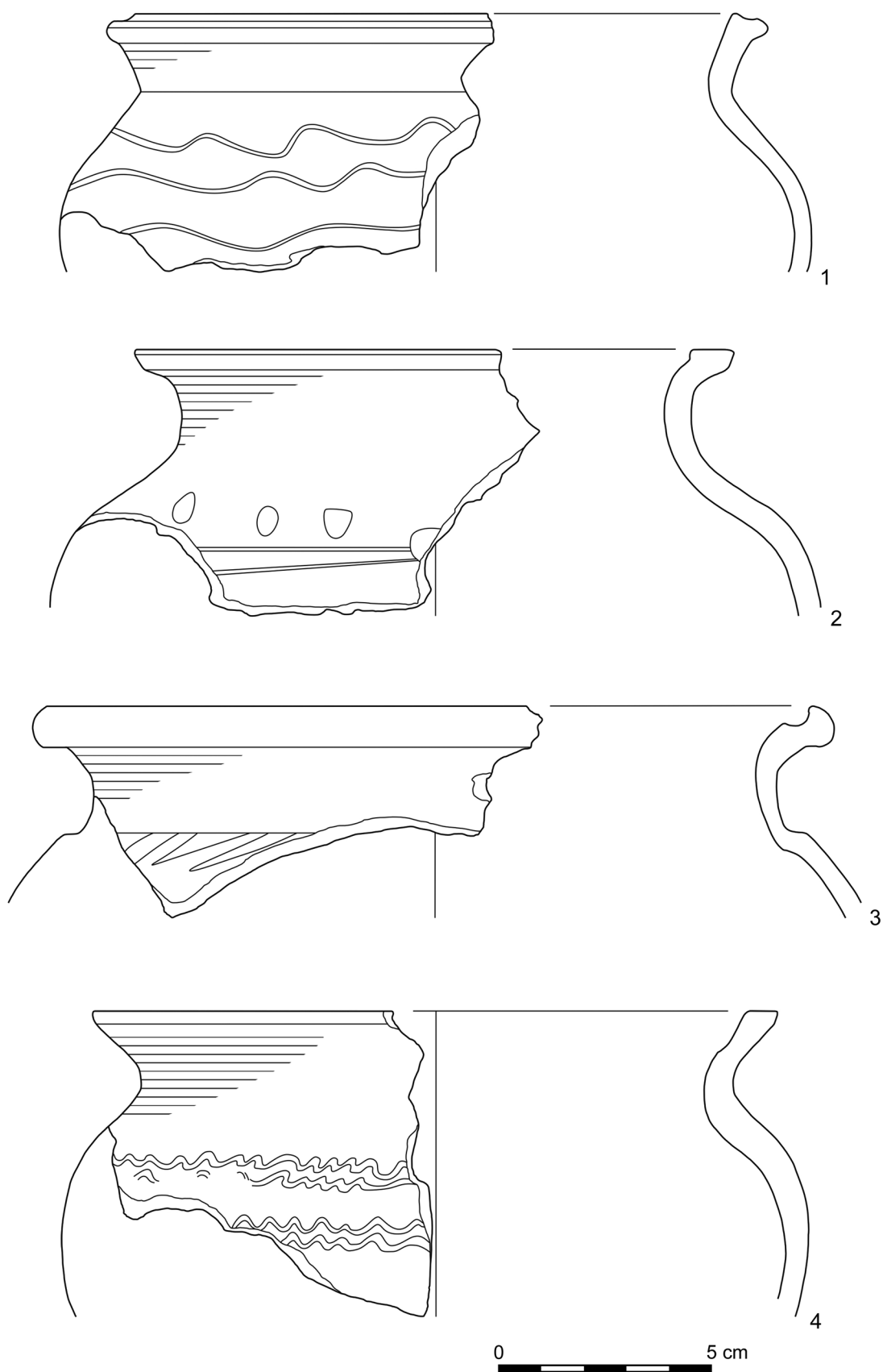
Tabl. V.11. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

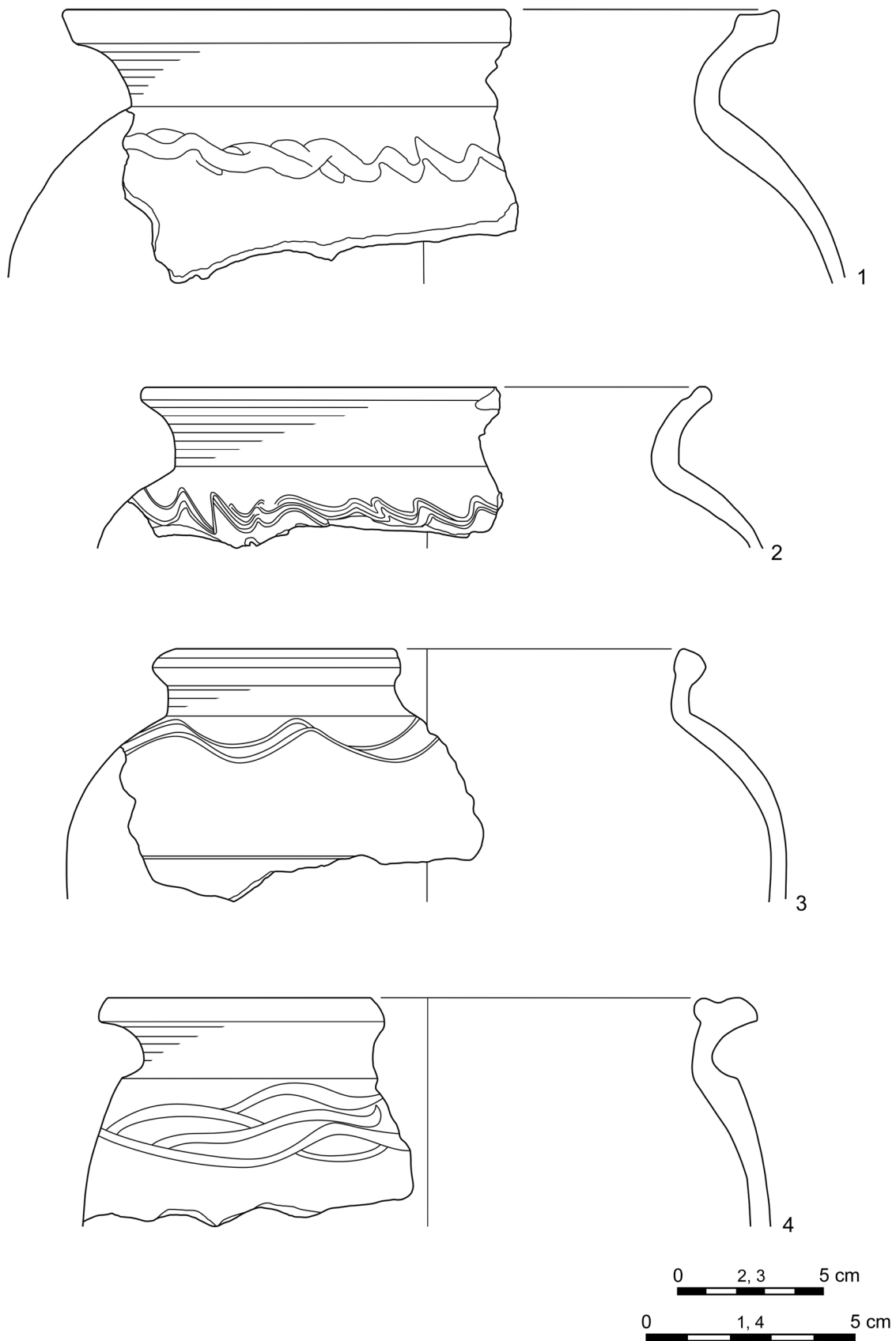
Tabl. V.12. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

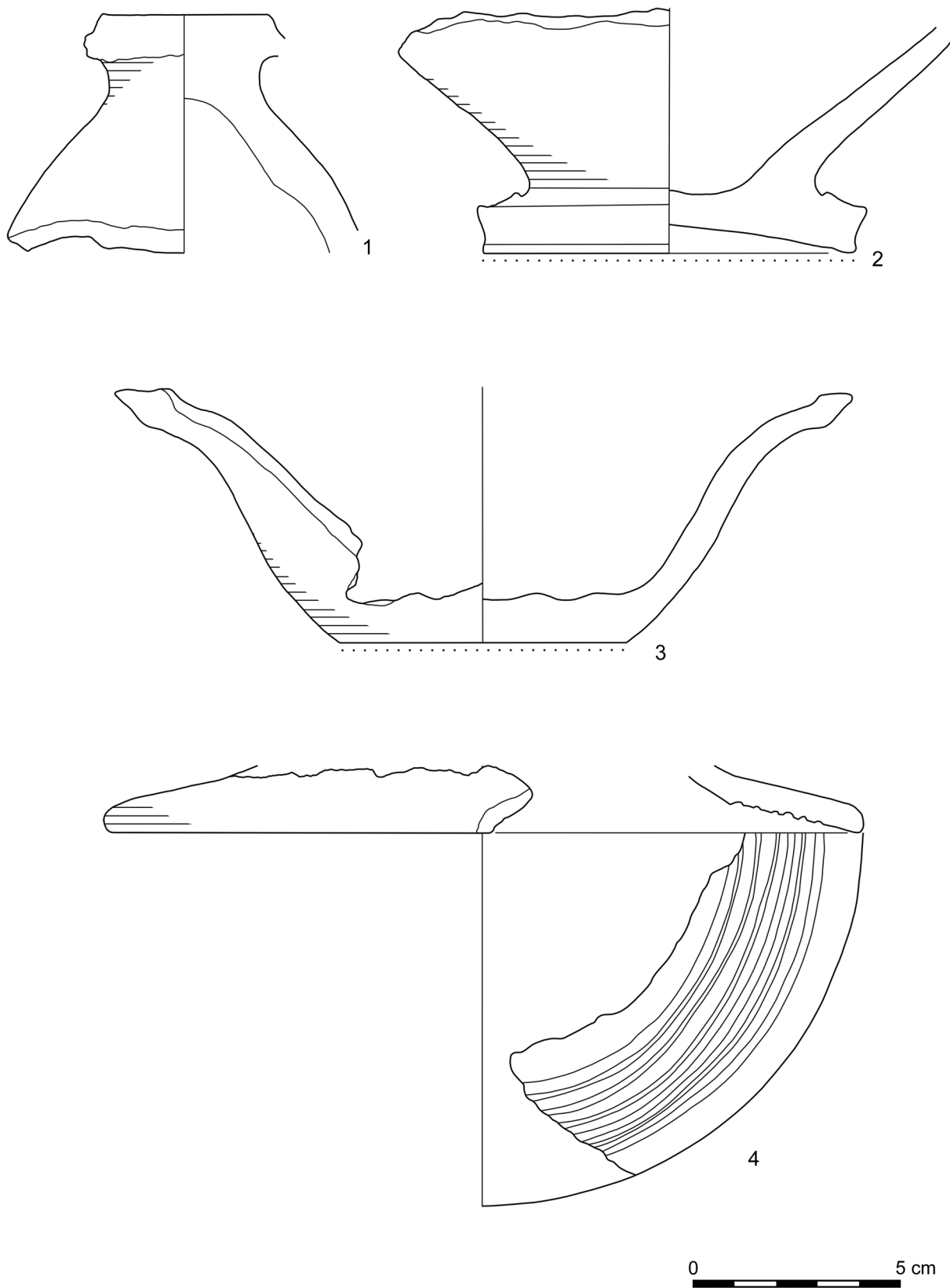
Tabl. V.13. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

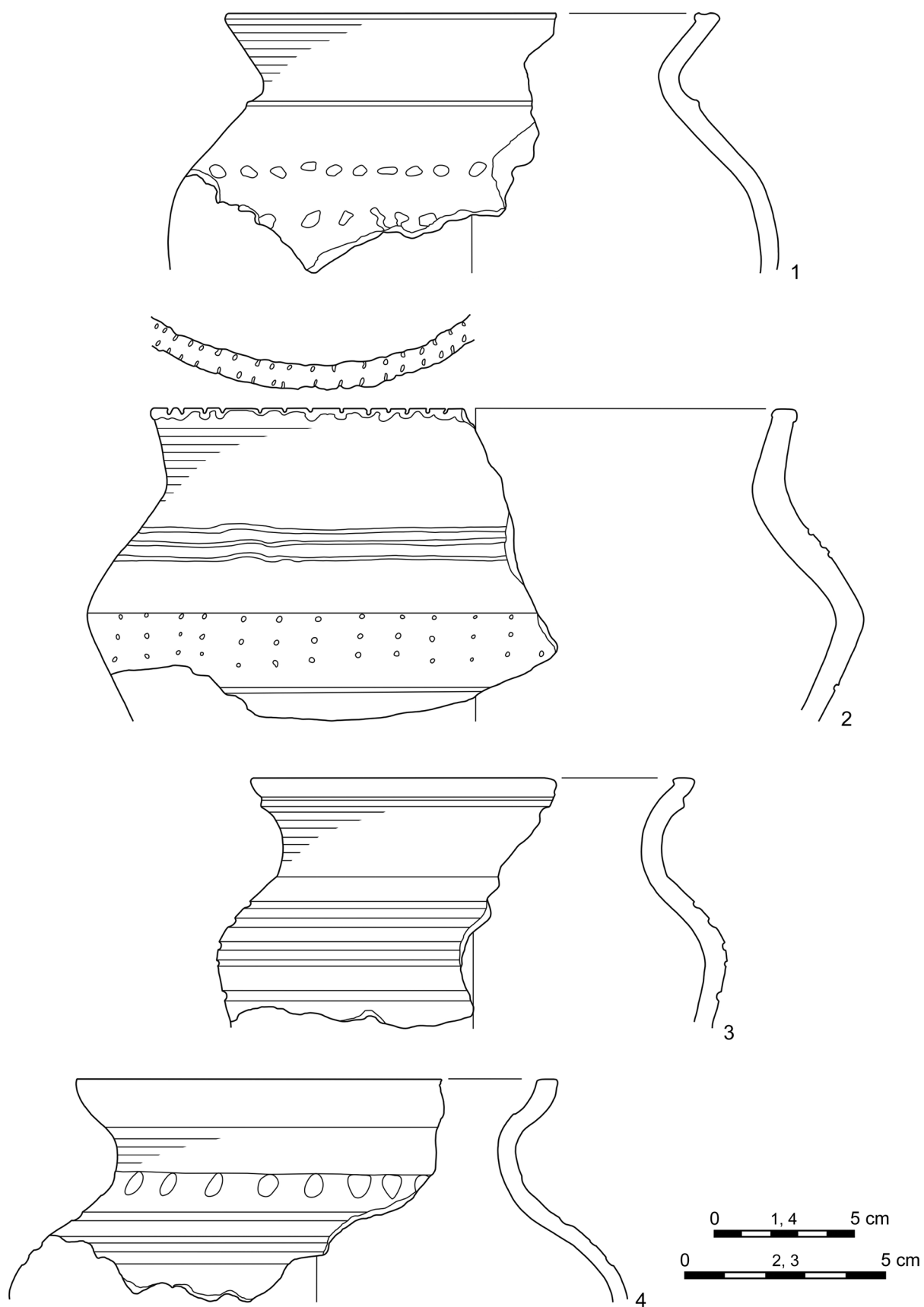
Tabl. V.14. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

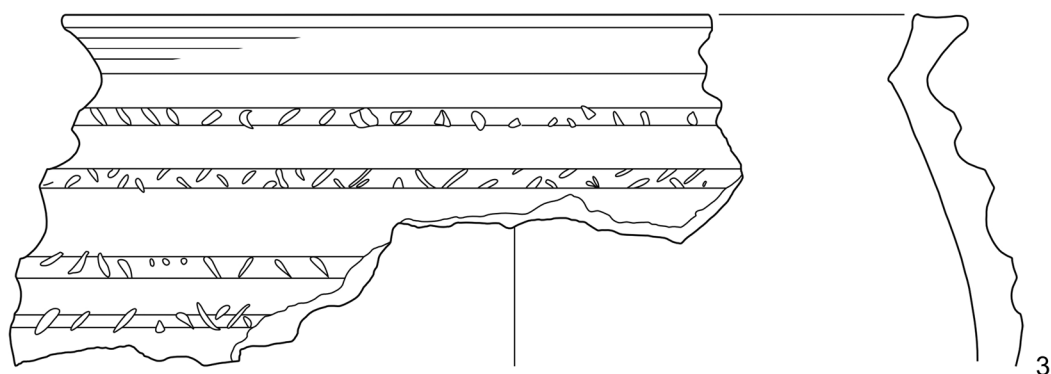
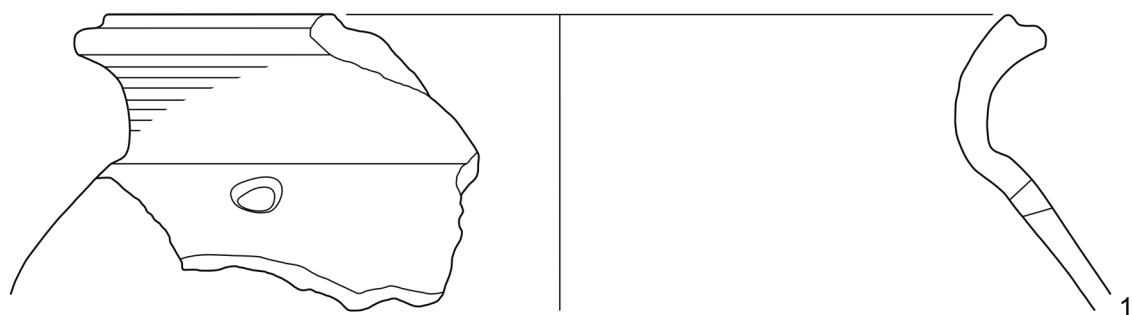
Tabl. V.15. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

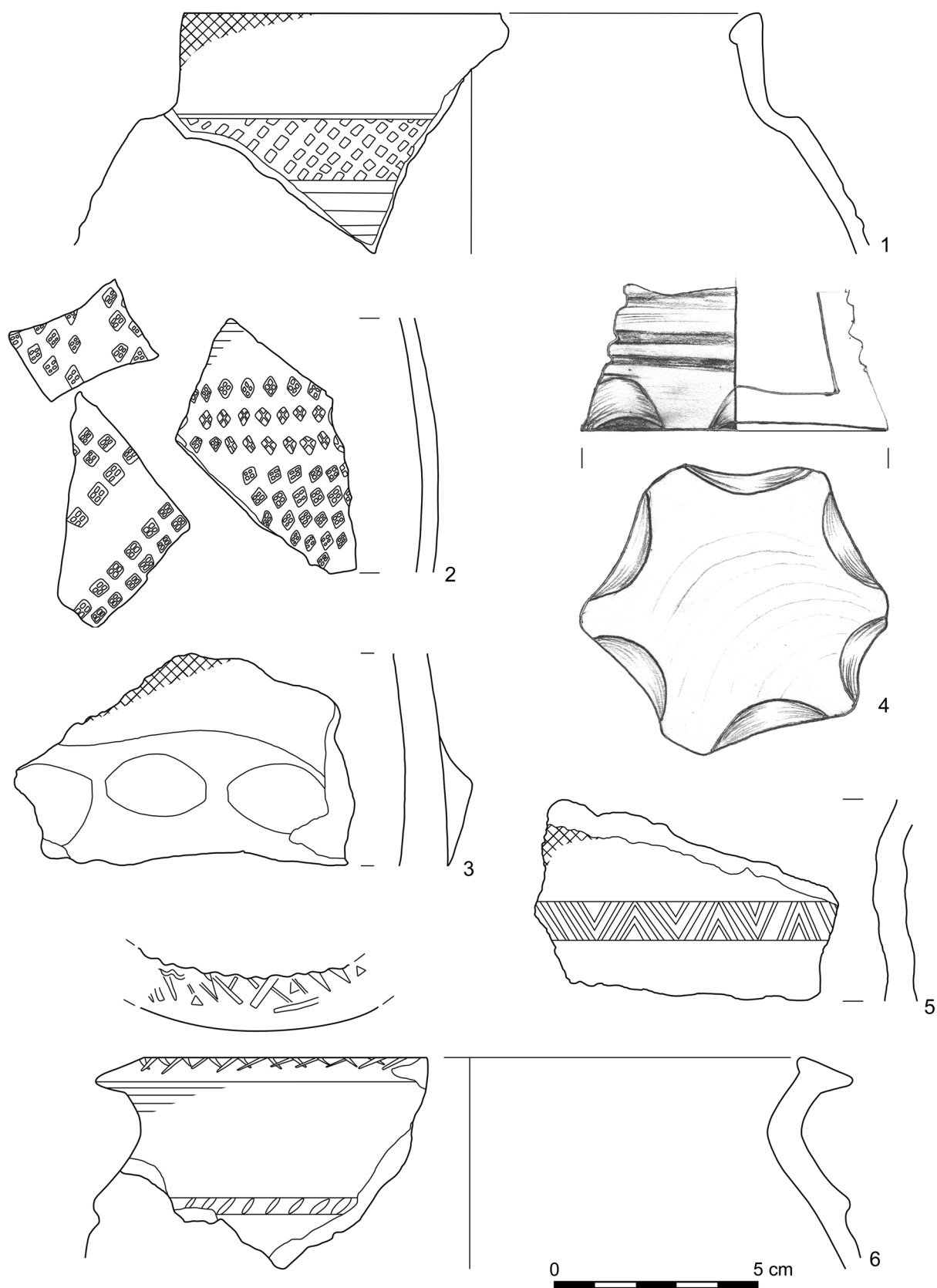
Tabl. V.16. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

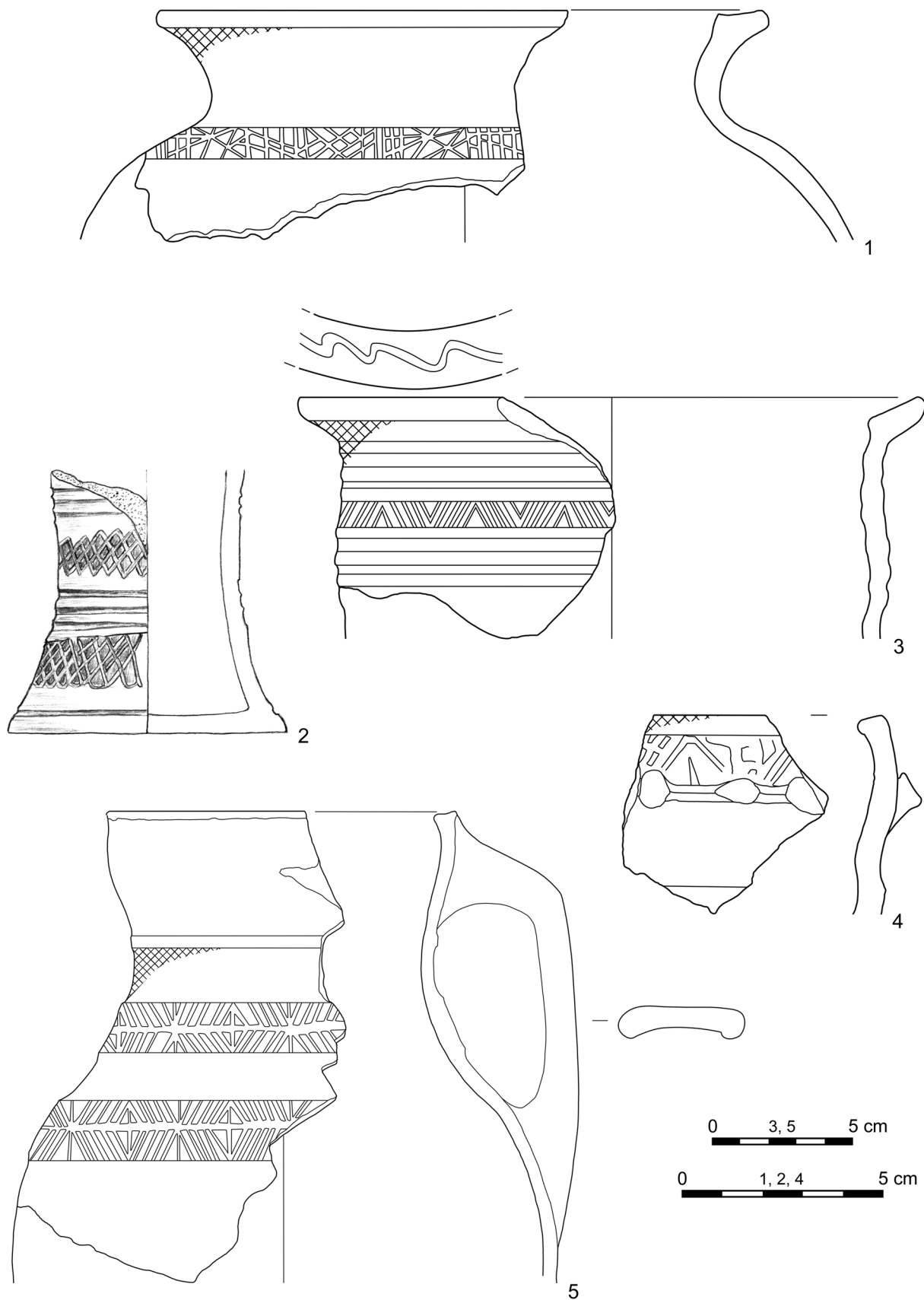
Tabl. V.17. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

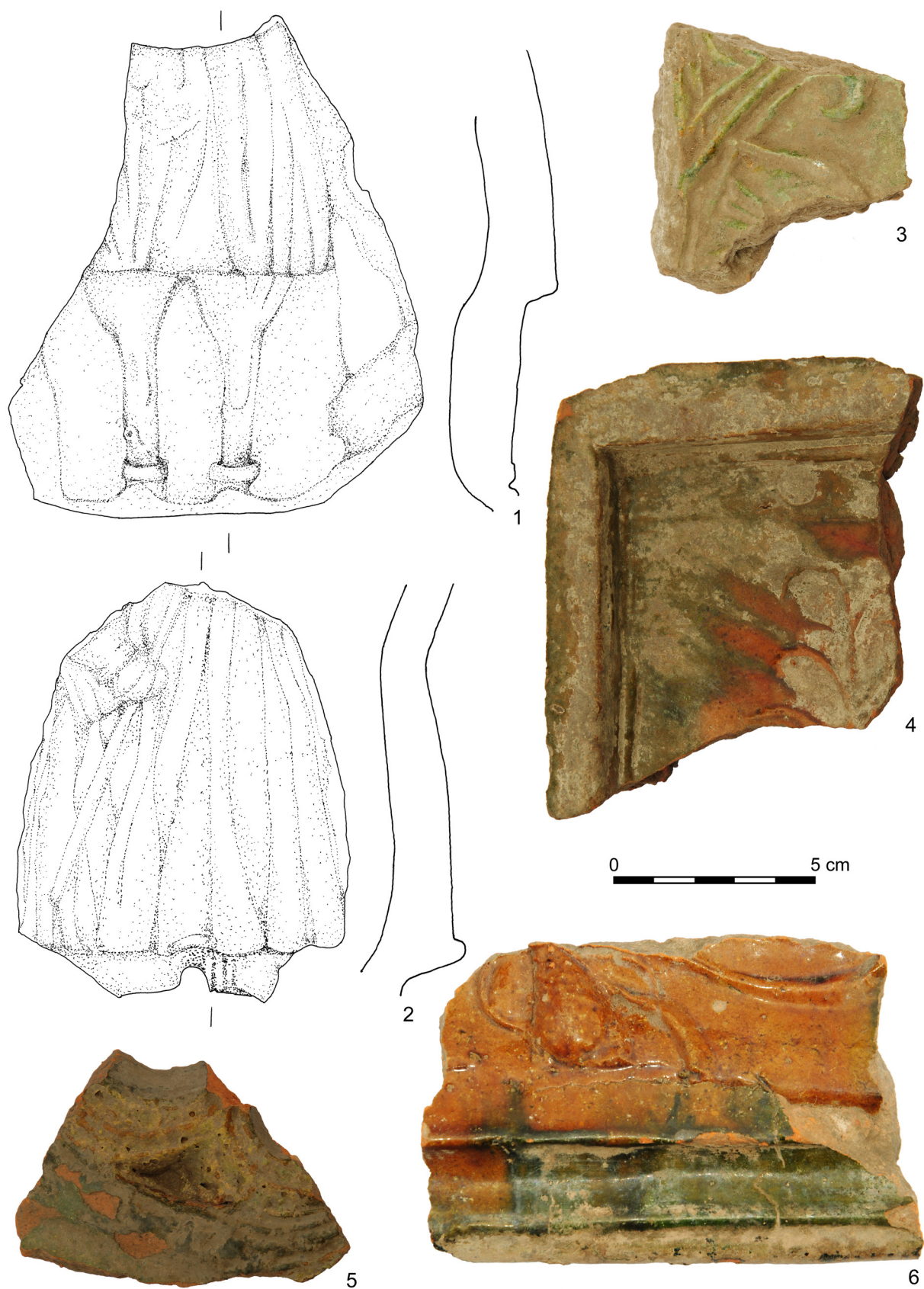
Tabl. V.18. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz

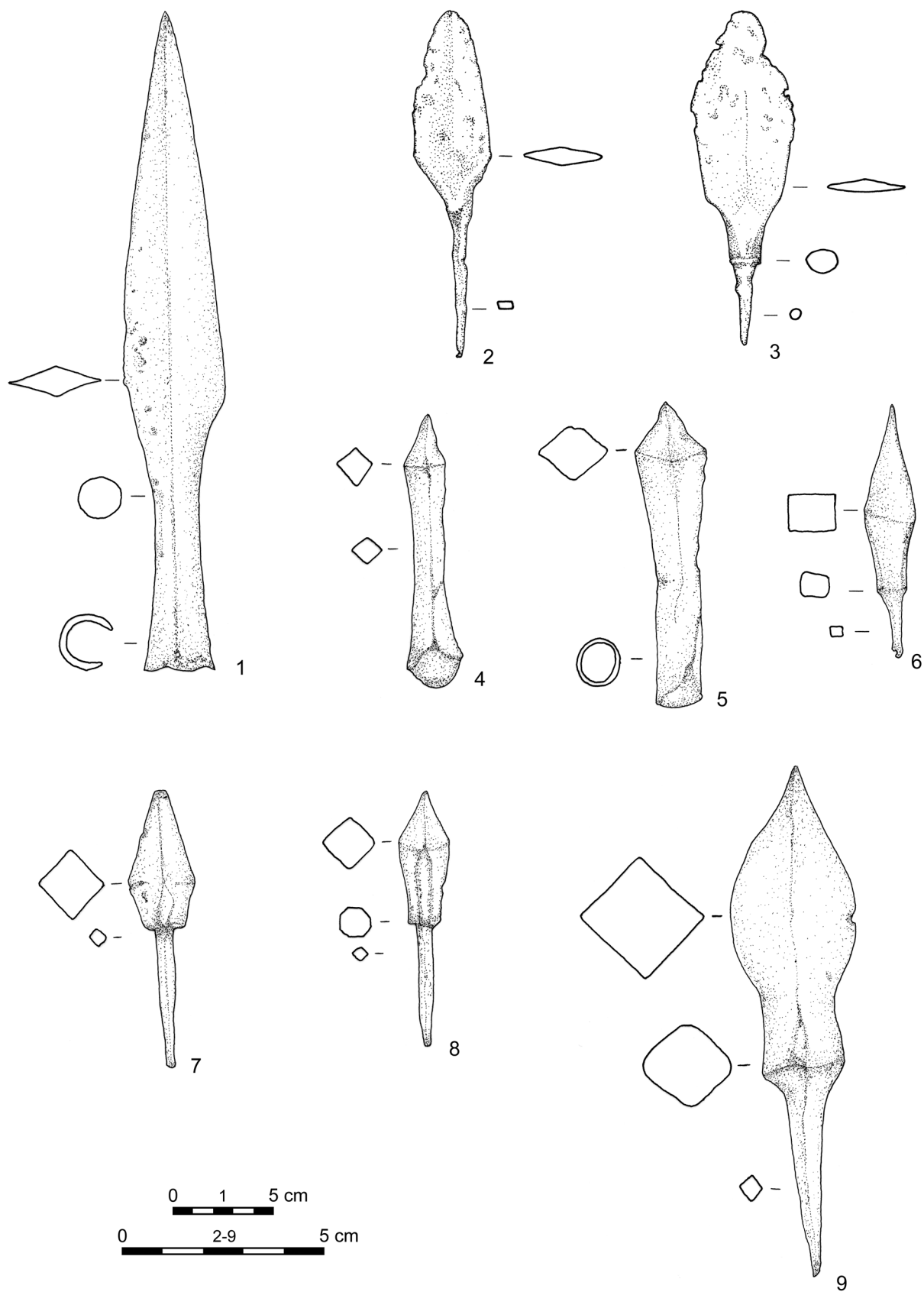
Tabl. V.19. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz, N. Paczobut

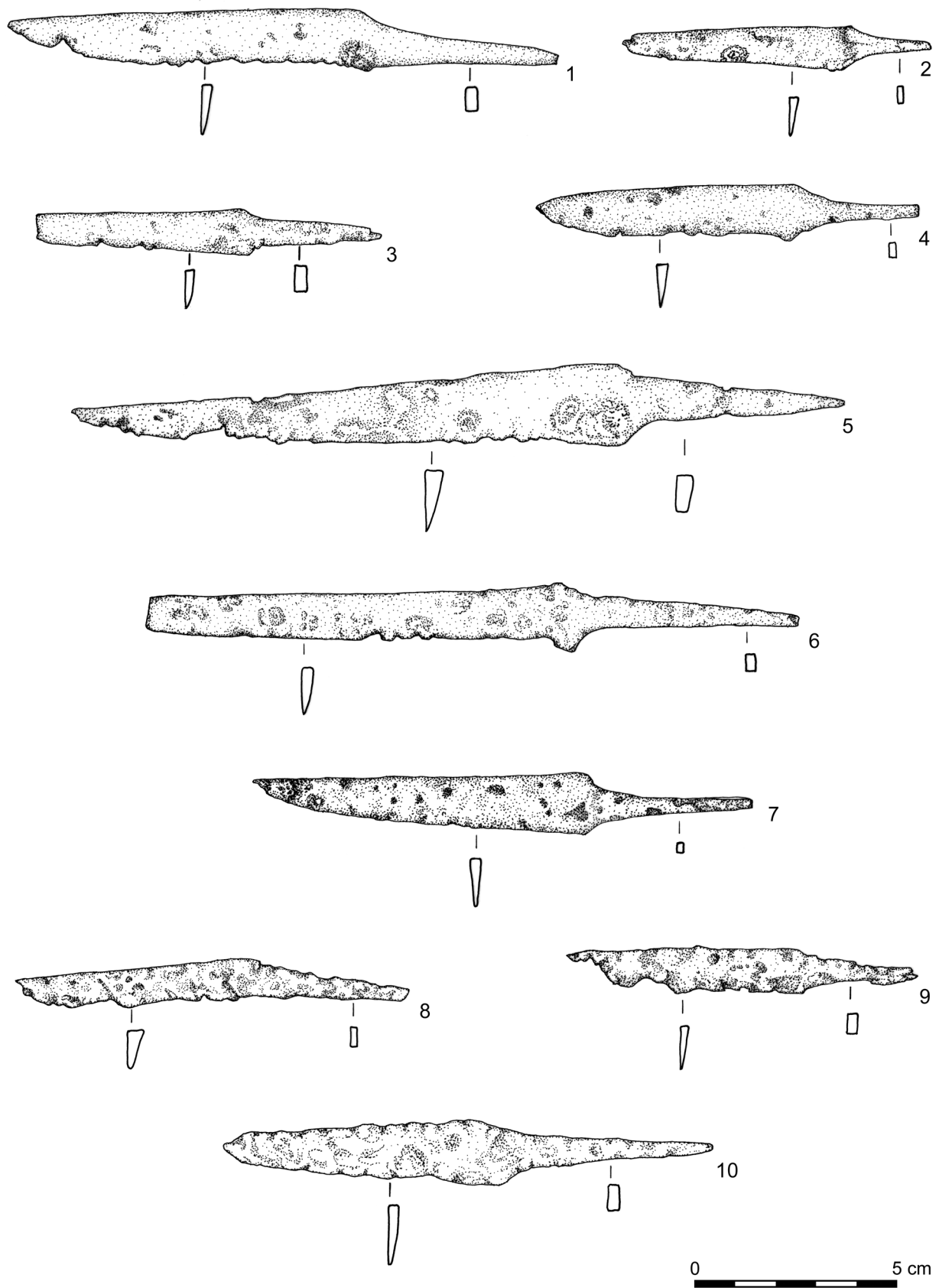
Tabl. V.20. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów ceramiki późnośredniowiecznej z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. B. Jakubowska, W. Kurasz, N. Paczobut

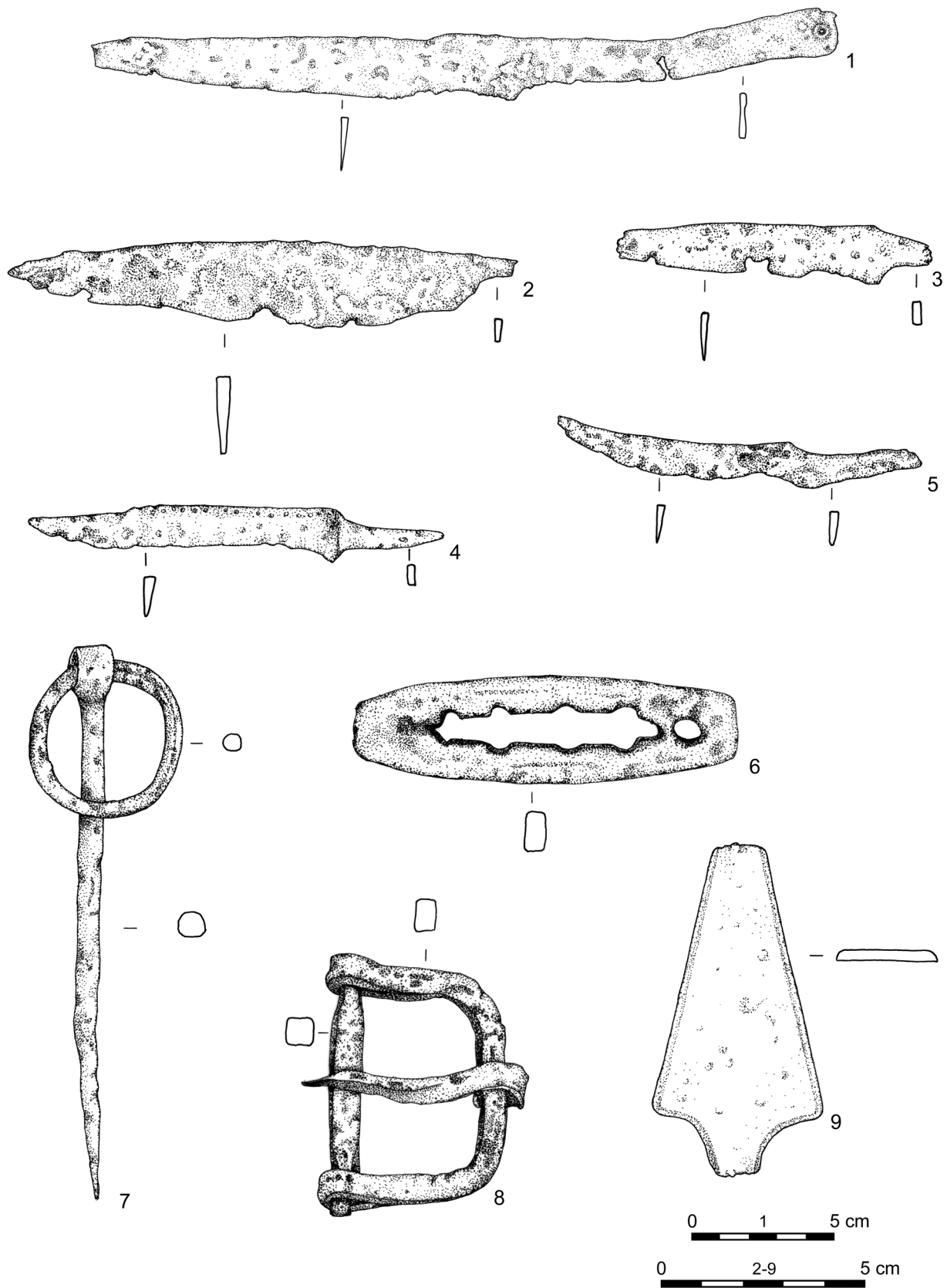
Tabl. V.21. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór fragmentów kafli piecowych z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. A. Poniewierska, fot. N. Paczobut

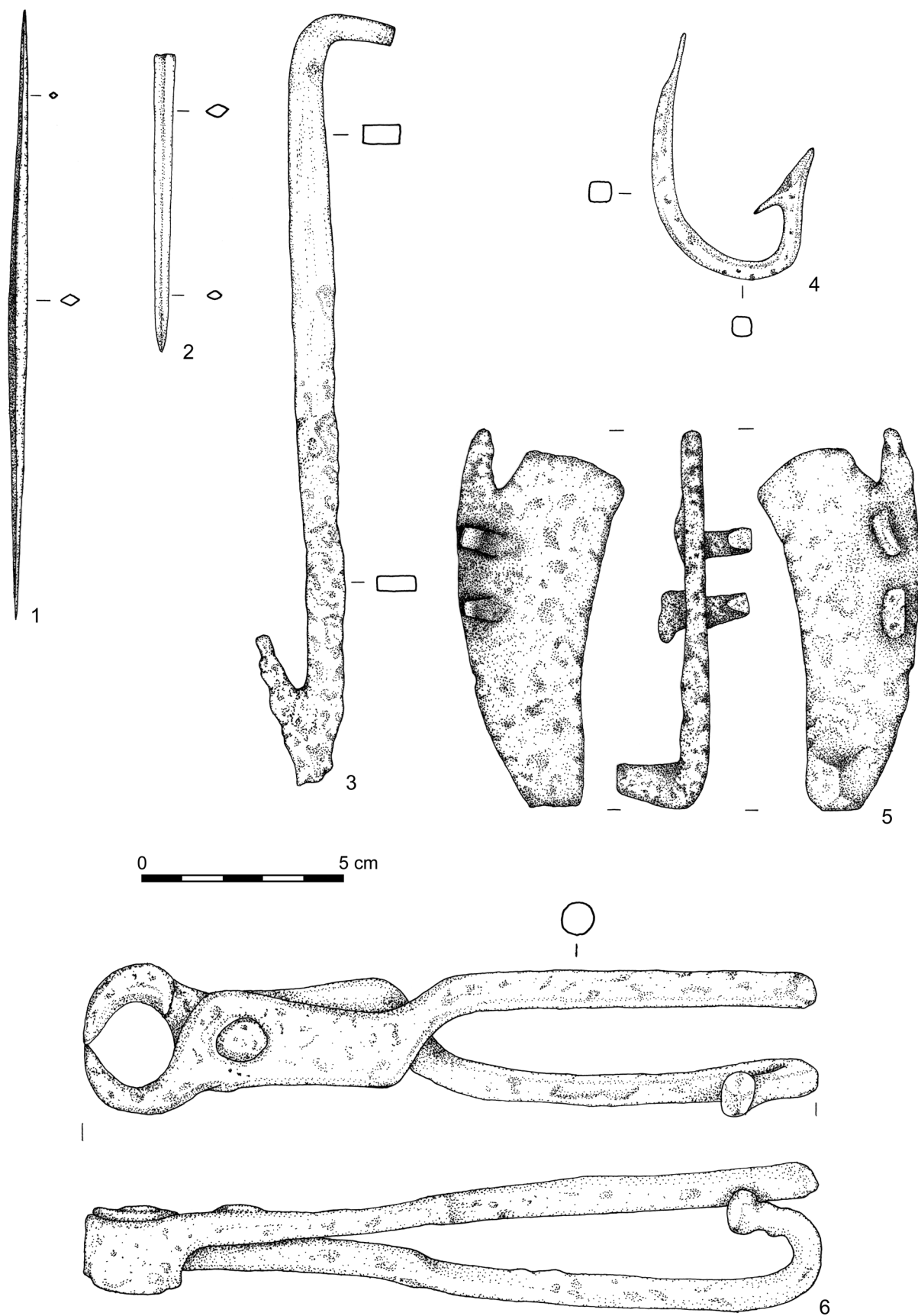
Tabl. V.22. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów żelaznych z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

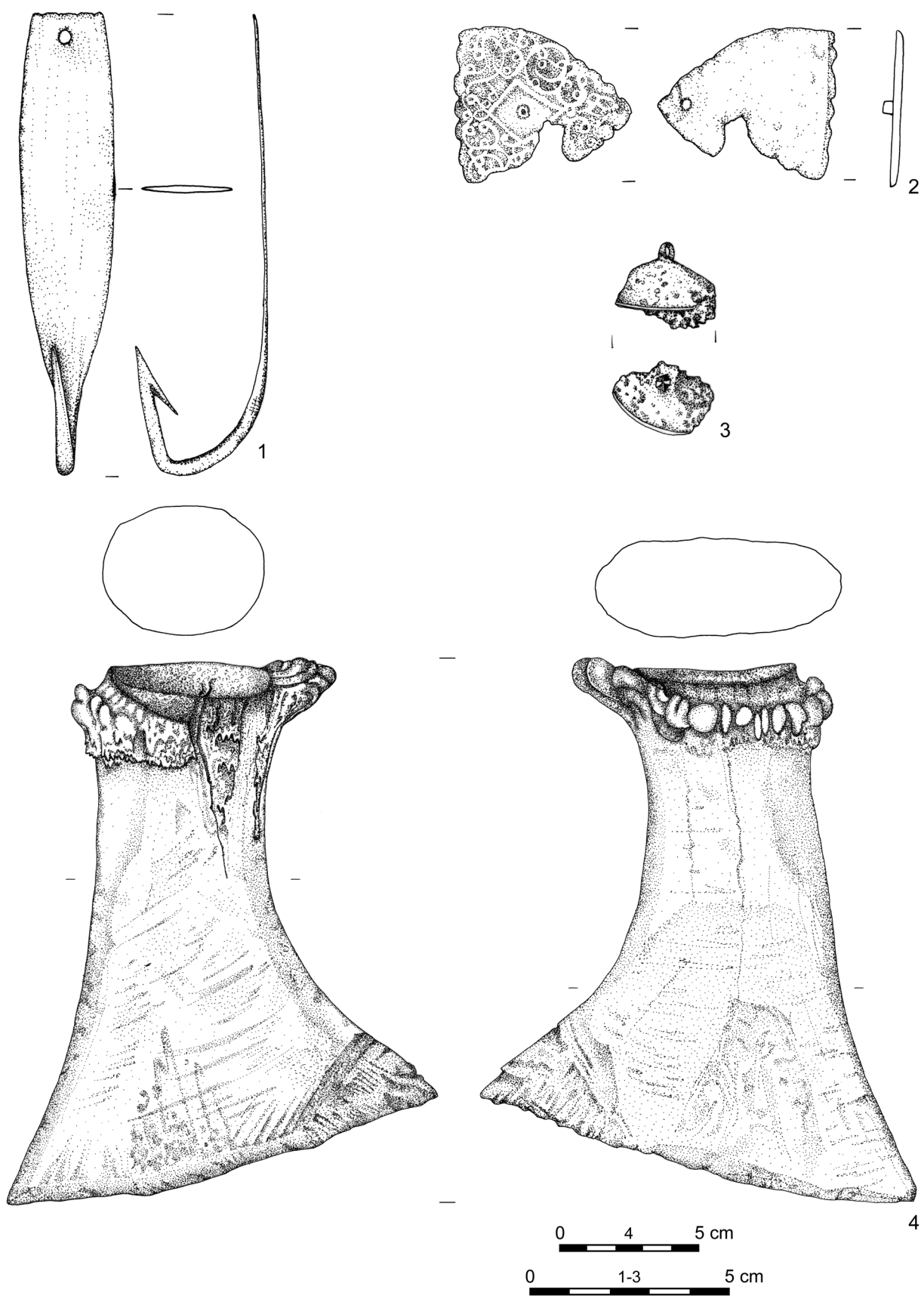
Tabl. V.23. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów żelaznych z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

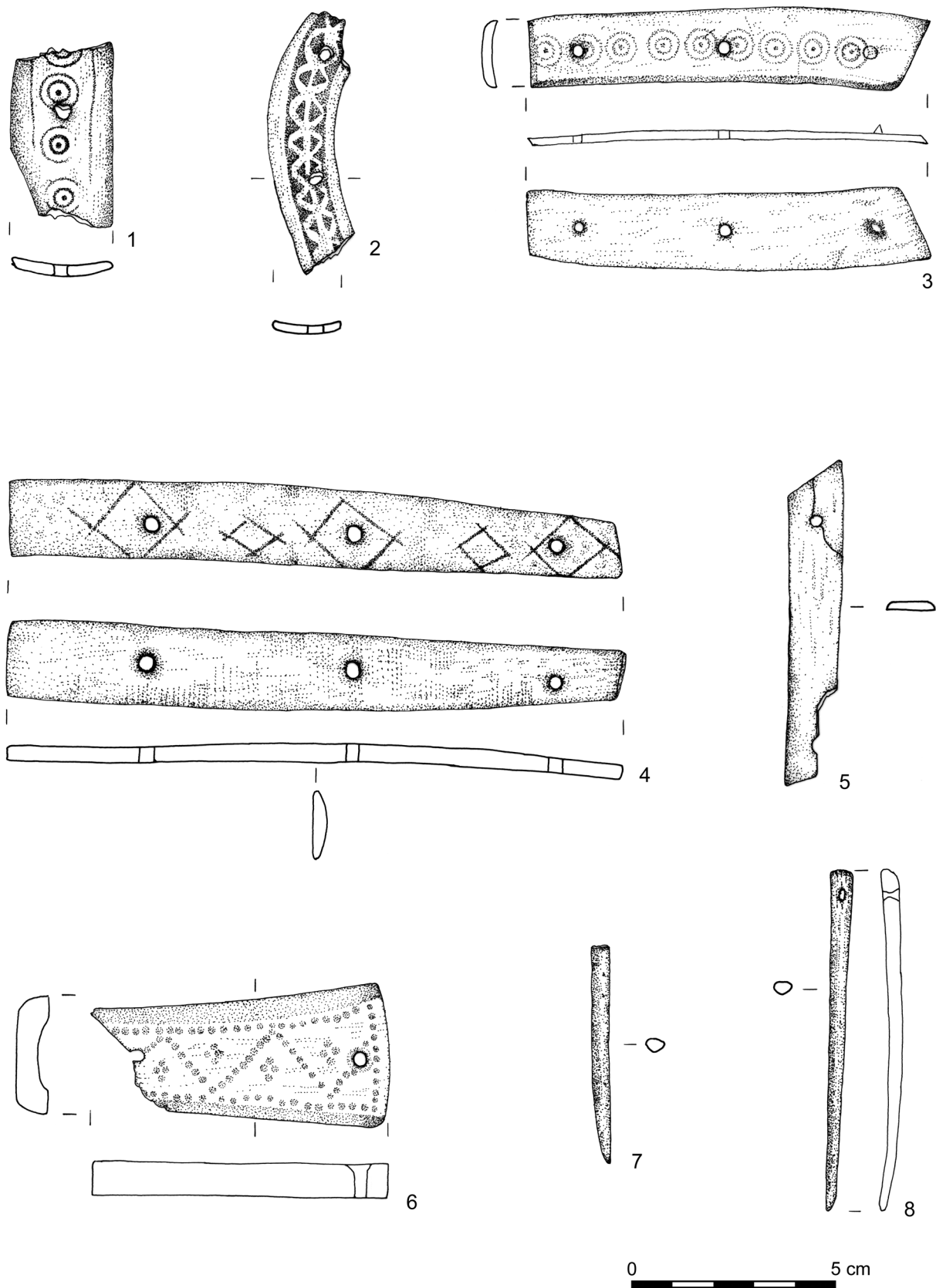
Tabl. V.24. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów żelaznych z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

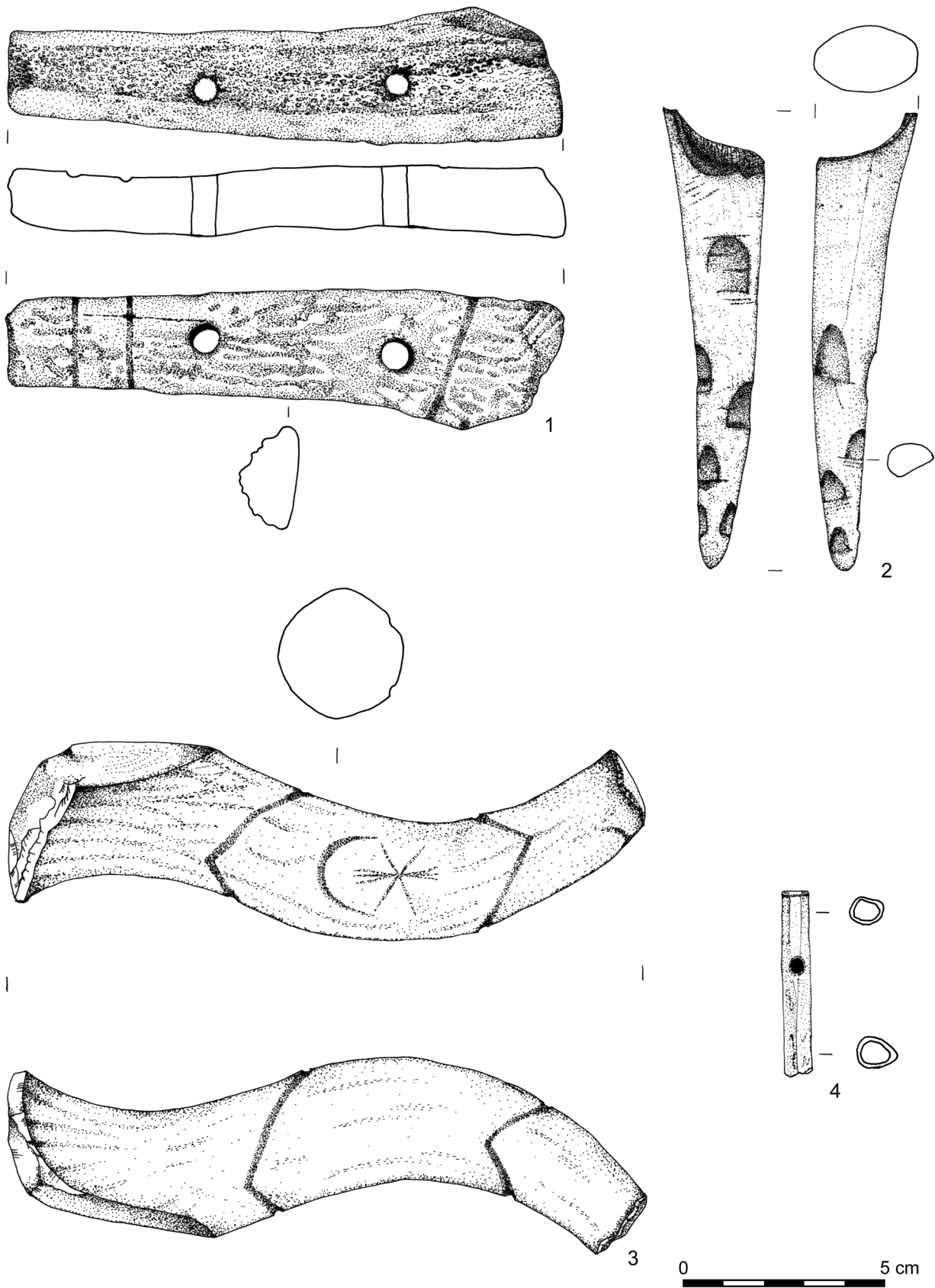
Tabl. V.25. Suraż, pow. białostocki, stan. I. Wybór przedmiotów żelaznych z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

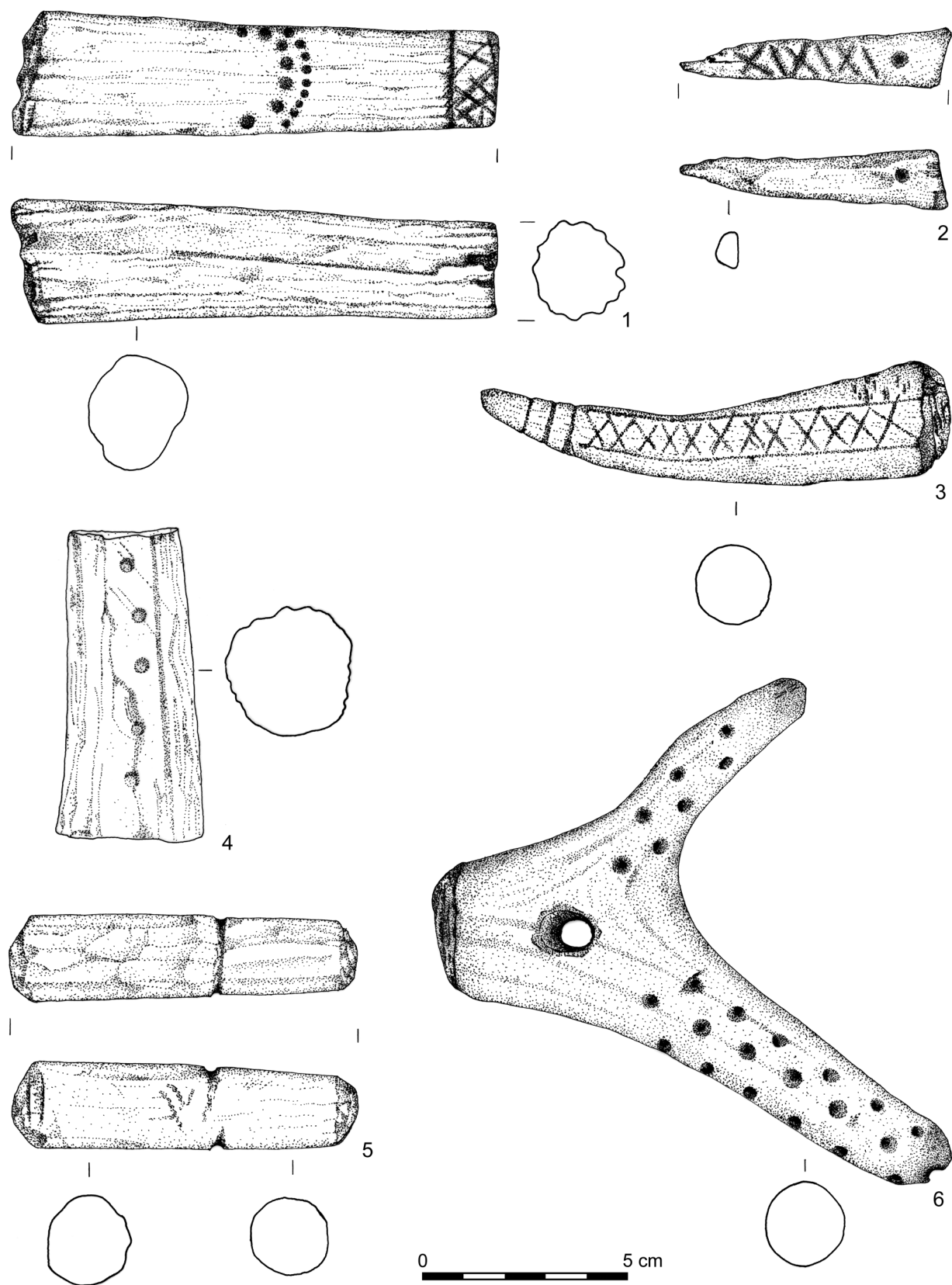
Tabl. V.26. Suraz, pow. białostocki, stan. I. Wybór przedmiotów z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM: 1-3 - brąz (?); 4 - poroże. Rys. W. Kurasz

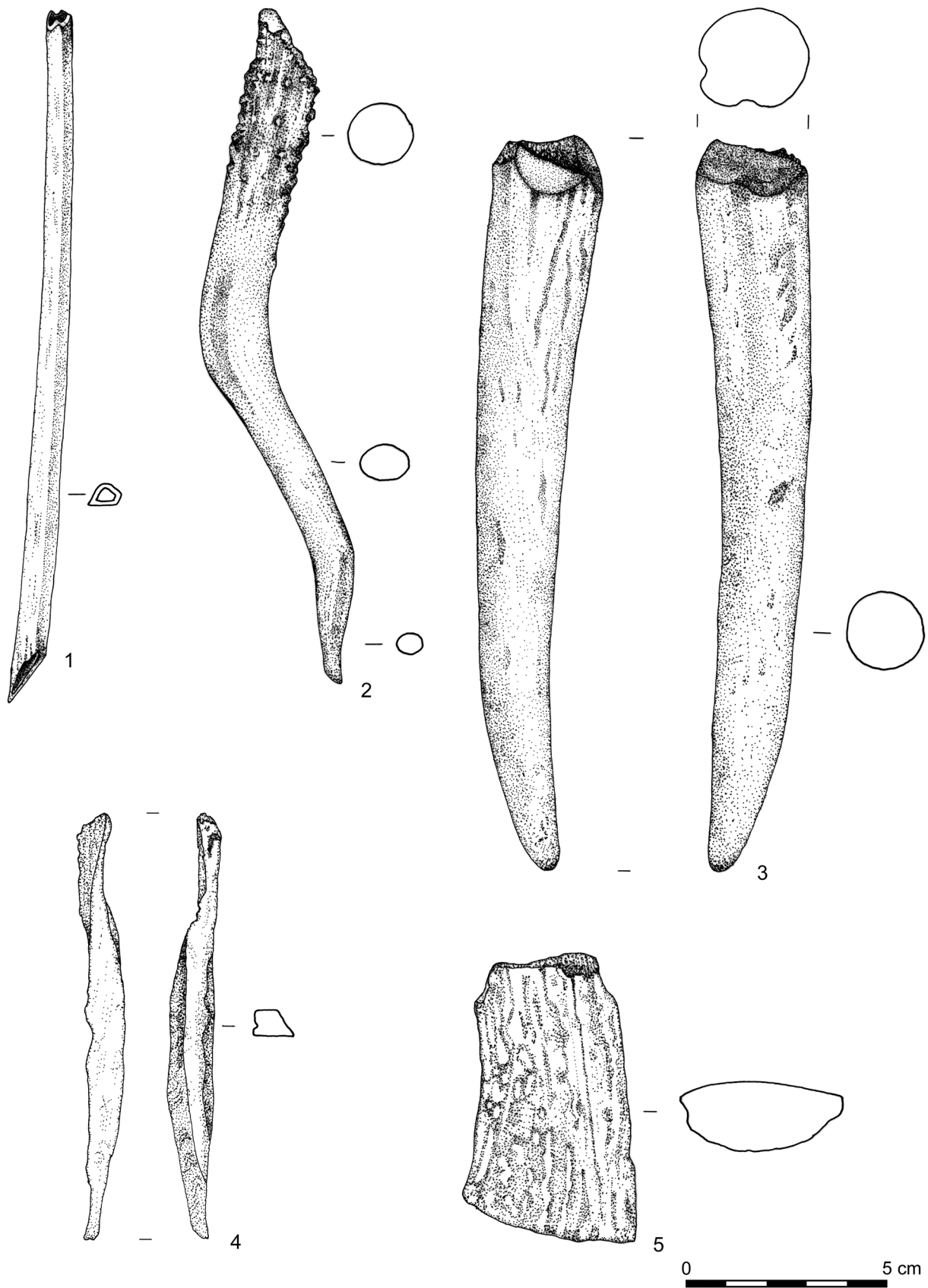
Tabl. V.27. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

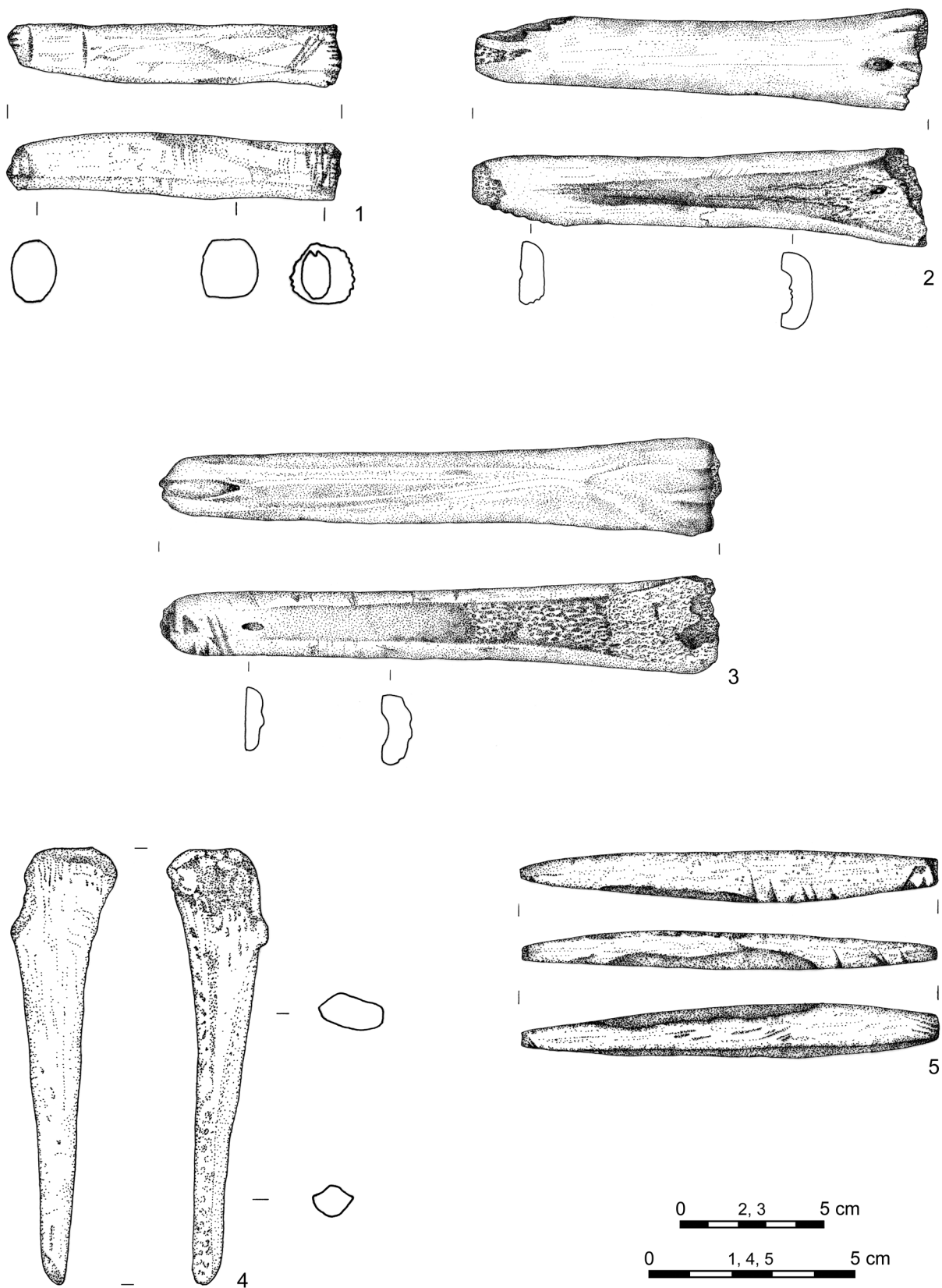
Tabl. V.28. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

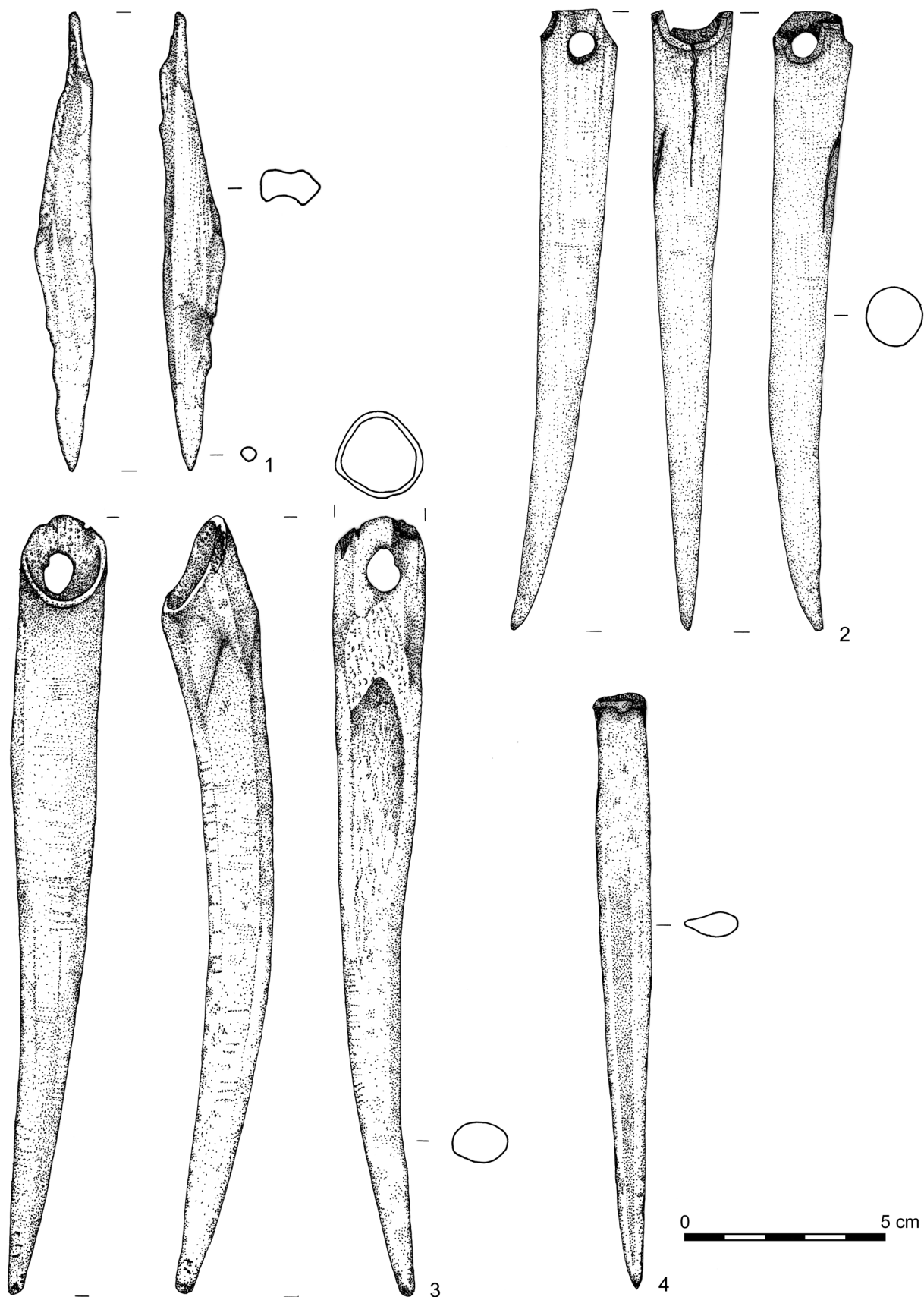
Tabl. V.29. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

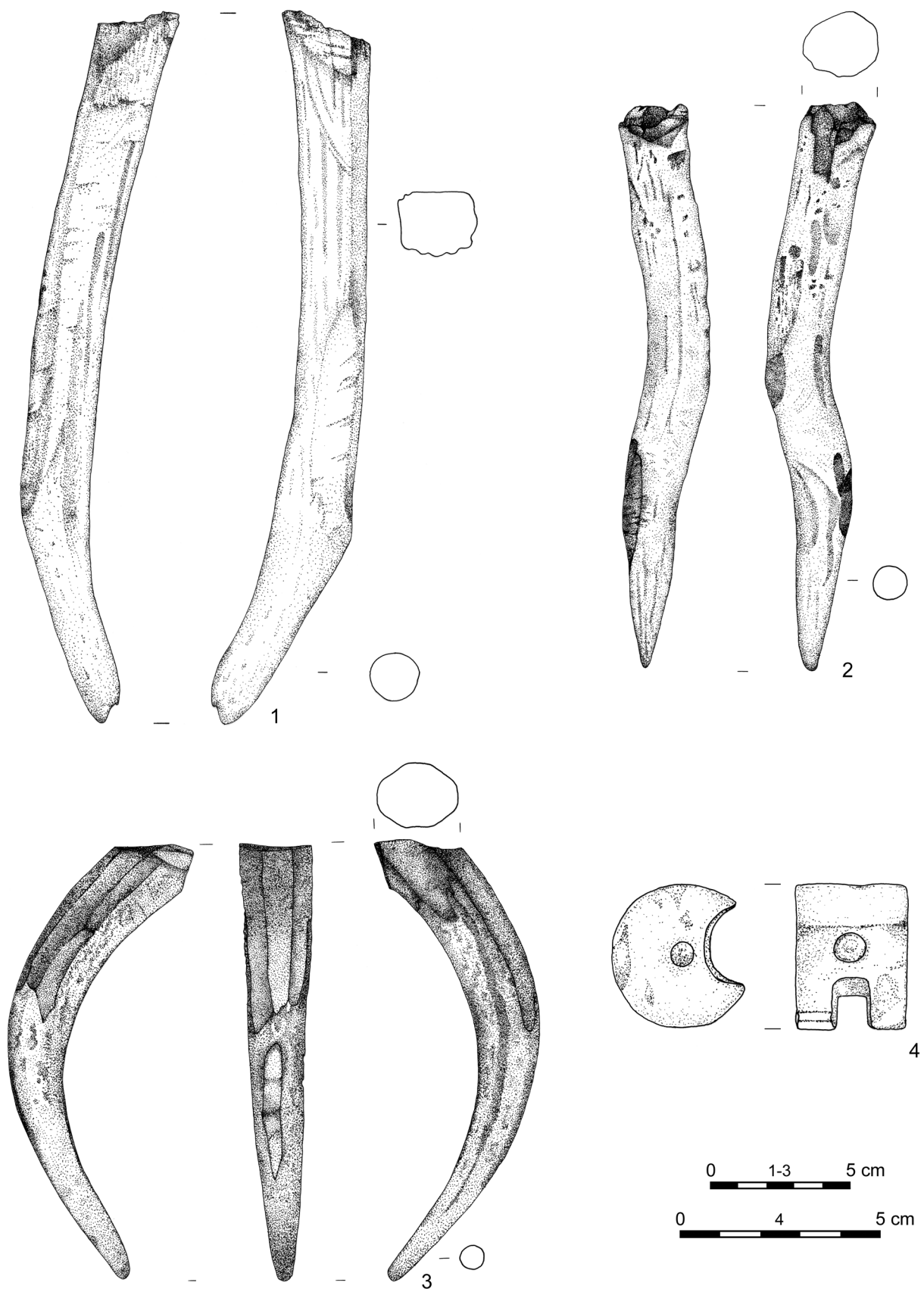
Tabl. V.30. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

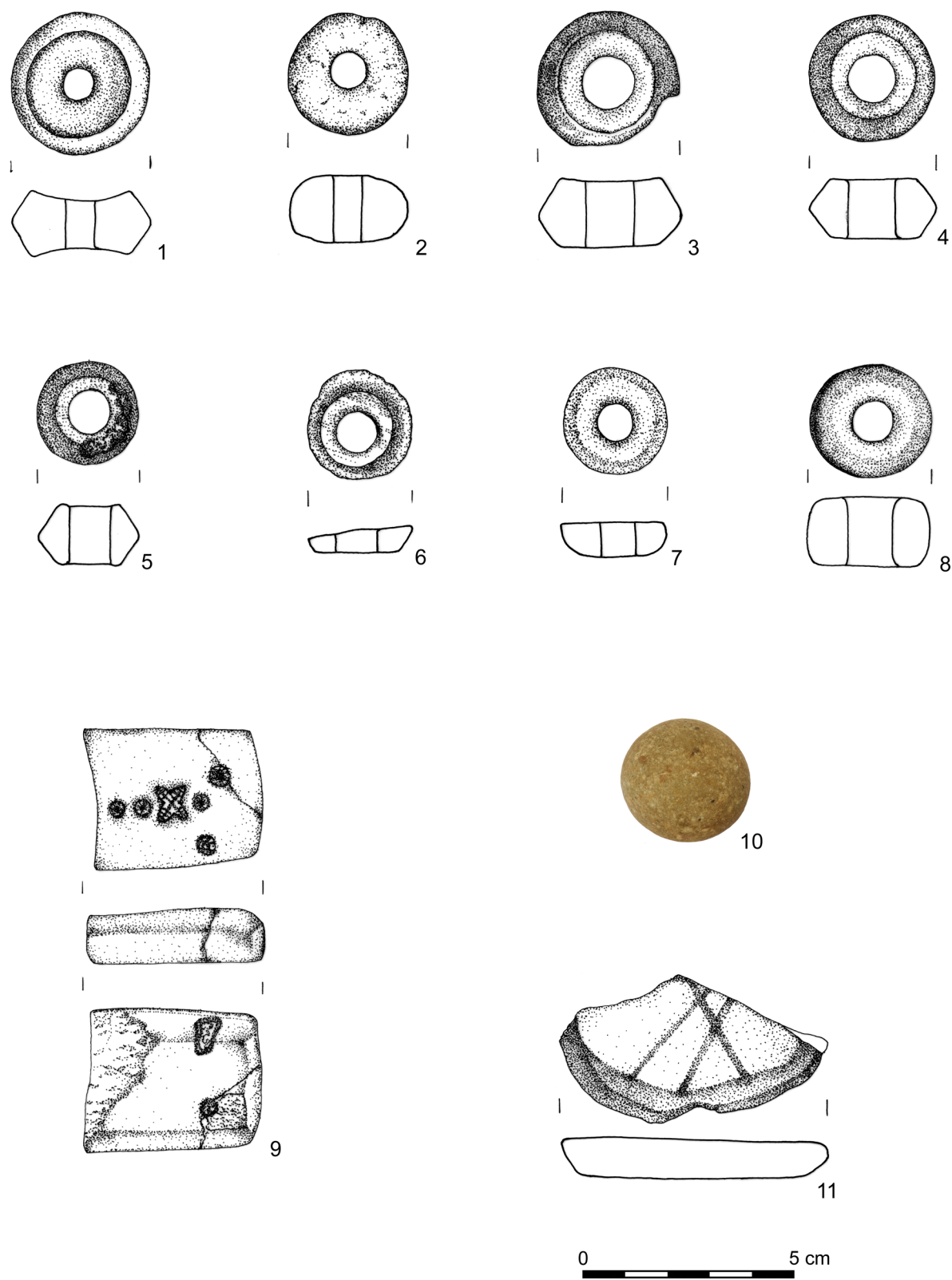
Tabl. V.31. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

Tabl. V.32. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości, poroża i rogu z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

Tabl. V.33. Suraż, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z kości i poroża z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM. Rys. W. Kurasz

Tabl. V.34. Suraz, pow. białostocki, stan. 1. Wybór przedmiotów z gliny i kamienia z badań przeprowadzonych w 1936 r., znajdujących się w zbiorach GDGAM: 1-5 – glina; 6-11 – kamień. Rys. W. Kurasz, fot. N. Paczobut

